

"Voor alles bedenke men bij de beschouwing over de waarde van duurzame werken, dat de kracht meer bepaald wordt door eene moreel hoogstaande bezetting, dan door de aanwezigheid van veel beton en staal"

In 1920 maakten twee Nederlandse genie-officieren, majoor J.C. Cramwinckel en kapitein J.H. de Man, een studiereis naar de slagvelden van de Eerste Wereldoorlog.² De streek rond Verdun in Noord-Frankrijk en de streek rond de IJzer in West-Vlaanderen hadden daarbij speciaal hun belangstelling. Doel van de reis was om meer inzicht te krijgen in het gebruik van gewapend beton in wat 'duurzame veldversterkingen' werden genoemd. De term 'duurzaam' werd in vakkringen gebruikt om het onderscheid aan te geven met 'tijdelijke veldversterkingen', waar doorgaans loopgraven mee werden aangeduid. Tijdelijke en duurzame versterkingen tezamen vormden het 'terrein als strijdmiddel'. De totale verwoesting in de frontstreek, niet alleen van de bebouwing en de begroeiing maar ook van het terrein zelf, hebben de Nederlandse genisten met eigen ogen kunnen aanschouwen. Het terrein als strijdmiddel is vermoedelijk nergens zo zwaar op de proef gesteld als in Verdun. Voor Cramwinckel en De Man, die beide tijdens de periode 1914-1918 al publiceerden over veldverster-

Afb. 2 Kanon 15 cm lang 24 uit 1878 op vestingaffuit met een buskruitgranaat. De raden van de affuit zijn van later datum. Dit type kanon werd gebruikt bij de beproeving van 1892 in Schoorl. (inv. nr. 007399, 031883)

kingen en de toepassing van gewapend beton, moet het een interessante ervaring zijn geweest om hun grote theoretische bouwkundige kennis te kunnen toetsen aan wat zij aantroffen op het verlaten slagveld.³ De conclusies en aanbevelingen in hun verslag wijken overigens in het algemeen niet af van wat zij voor hun reis te zeggen hadden over het gebruik van gewapend beton; veeleer vonden zij in Frankrijk en Vlaanderen bevestiging van de ideeën die in het Nederlandse leger anno 1920 gangbaar en in handboeken opgenomen waren.

De introductie van beton en gewapend beton

Het eerste gebruik van beton in militaire verdedigingswerken dateert van rond 1880. Beton bleek zeer bruikbaar als antwoord op andere belangrijke innovaties: de brisantgranaat en de inzet van mobiel belegeringsgeschut met krombaanvuur (mortieren). De brisantgranaat deed rond 1885 zijn intrede en spoedig was duidelijk dat van baksteen opgetrokken forten daar niet tegen bestand waren. De bouw aan de Stelling van Amsterdam liep hierdoor grote vertraging op. Behalve de bouwwijze van de forten veranderde het gehele tactische concept van de verdediging: de functie van de forten werd ondersteunend, de feitelijke verdediging zou verspreid vanuit het zijterrein moeten gaan plaatsvinden. Het ontwerp van de forten werd aangepast (meer verzonken in het landschap), en het beton als bouw materiaal deed zijn intrede. In 1892 werden in de duinen bij Schoorl voor het eerst in Nederland betonnen constructies blootgesteld aan schietproeven.⁴ Het in 1892 zwaarste type belegeringsgeschut was een 21 cm mortier van Krupp. Deze was speciaal voor de beproeving aangeschaft.⁵ Daarnaast werd geschoten met het vestingkanon 15cm L/24, ook van Krupp (zie afb. 2).

De proeven in 1892 werden gebruikt om vast te stellen hoe de dekkingen van de in aanbouw zijnde Stelling van Amsterdam uitgevoerd zouden moeten worden. Behalve dat ging het ook om de vraag welke grondstoffen voor beton het meest geschikt waren: steenslag, grind of klinkerovenpuin en hoe de mengverhouding van die grondstoffen diende te zijn (vooral een kostenaspect). Er was een groot verschil met oudere bouwwijzen. Bij de dekkingen van cementbeton bood het beton weerstand aan de uitwerking van projectielen, en had de grondlaag weinig ander nut dan het vasthouden van camouflerende beplanting. Terwijl de dekkingen van metselwerk of kalktrasbeton (de voorganger van cementbeton, bestaande uit gemalen tufsteen) geen of nauwelijks eigen weerstandvermogen hadden, maar alleen de veel dikkere grondlaag droegen die de uitwerking van de projectielen moest opnemen.⁶ De uitkomst van de beproevingen in de duinen bij Schoorl was dat cement met steenslag vooralsnog het beste resultaat gaf.⁷

Gewapend beton

De eerste toepassing van een ijzerwapening in beton, waardoor zogenaamd gewapend beton werd verkregen, vond omstreeks 1900 in de civiele sector plaats. IJzerwapening in beton maakte het beton sterker, met name vanwege de

Afb. 3 Resultaat van een schietproef op een schuilplaats van ongewapend beton, Oldebroek 1909. Links op de voorgrond twee pantsergranaten 21 cm. (inv. nr. 00110210)

eigenschap dat het trekspanningen veel beter opnam dan ongewapend cementbeton. Een constructie van gewapend beton bleef onder druk van inslagen van artilleriegranaten eenvoudigweg langer intact en bruikbaar, en bood daarmee meer bescherming dan een constructie van ongewapend beton. De militaire toepassing van het gewapend beton liet dan ook niet lang op zich wachten. In 1909 vonden in Oldebroek schietproeven plaats met een tweeledig doel: men wilde testen of het cementbeton met steenslag, zonder het weerstandsvermogen tekort te doen, vervangen kon worden door goedkopere cementbeton met grind, en men wilde proefondervindelijk zien of gewapend betonnen constructies beter voldeden dan constructies van ongewapend beton. Het belang van deze beproeving blijkt uit het feit dat in diverse latere publicaties en voorschriften wordt verwezen naar het 'Verslag omtrent den bouw en de beproeving van doelen van cementbeton in de legerplaats bij Oldebroek, 1909', maar het verslag zelf is helaas niet aangetroffen in bibliotheken of archieven.⁸ De belangrijkste conclusies zijn echter uit de secundaire literatuur bekend. Cementbeton met steenslag bleek een hoger weerstandsvermogen te bezitten dan cementbeton met grind, maar het laatste kreeg uit economische motieven de voorkeur, omdat het goedkoper was. Wel moesten de dekkingen dan 10% zwaarder worden uitgevoerd, om het verschil in weerstandsvermogen met steenslag te compenseren. De tweede belangrijke

Afb. 4 Resultaat van een schietproef op een schuilplaats van gewapend beton, Oldebroek 1909. links op de voorgrond een pantsergranaat 15 cm. (inv. nr. 00114365)

conclusie was dat gewapend beton sterker was dan ongewapend beton. De uitkomsten van de proeven bevestigden de verwachtingen: gewapend beton had de toekomst.

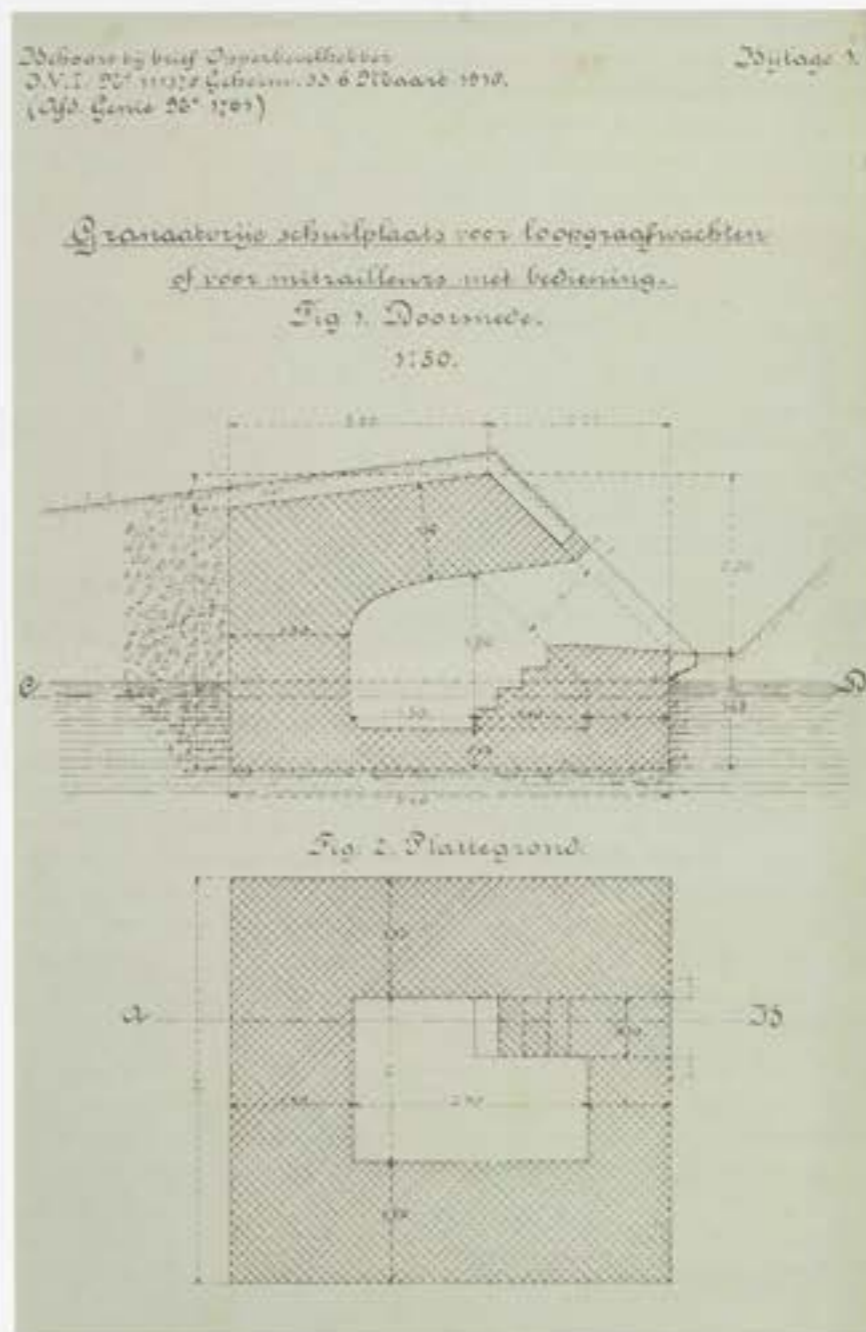
Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 kwam de ontwikkeling van de militaire toepassing van gewapend beton in een stroomversnelling. Opvallend is dat al in september 1914, dus direct na het uitbreken van de oorlog het onderwerp 'betonnen schuilplaatsen' ter sprake komt in briefwisselingen tussen commandanten van de Stelling van Amsterdam, de Nieuwe Hollandse Waterlinie, officieren van de Genie en het opperbevel.⁹ De eerste afwachtings- en gevechtsdekkingen (schuilplaatsen) werden in 1915 in de Nieuwe Hollandse Waterlinie opgeleverd. Er was nog geen sprake van een vastgesteld model, wat ruimte gaf voor experimenten. In 1916 verschenen in en rond de forten rond Utrecht meerdere typen schuilplaatsen. Eén ervan was samengesteld uit betonnen ringsegmenten. Deze segmenten werden bij elkaar gehouden door stalen kabels en de wanden waren circa 15 centimeter dik. De segmenten werden op de Damlustkazerne in Utrecht gefabriceerd en ter plaatse in de Hollandse Waterlinie aan elkaar geschakeld tot schuilplaats.¹⁰ Uit proeven bleek dat deze constructies in het geheel niet bestand waren tegen inslagen van artilleriegranaten. Het gebruik ervan werd door de opperbevelhebber verboden.

102

Afb. 5. Schuilplaats 1916. Goed te zien is hoe de ringsegmenten van gewapend beton bij elkaar worden gehouden door staalkabels. Deze schuilplaats ligt aan de gedekte gemeenschapsweg tussen fort Honswijk en het Werk aan de Korte Uitweg. De weg liep parallel aan een inundatiekanaal en maakte deel uit van de verdediging van het Lekaces van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. (foto Marius van Leeuwen)

Proefondervindelijk en uit informatie van onder andere de militair attaché te Berlijn, luitenant-kolonel Muller Massis die het westelijk front had bezocht, was duidelijk geworden dat gewapend betonconstructies alleen dan effectief waren wanneer ze als monoliet, dat wil zeggen uit één stuk gebouwd werden.¹¹ De eerste incidentele experimenten met monolietconstructies verschenen in 1915, maar een vastgesteld model liet nog op zich wachten tot 1918. In het begin van dat jaar werden wederom grootschalige proeven gehouden in Oldebroek. De ervaringen aan het westfront werden verwerkt, wat resulteerde in veel zwaardere constructies. Waar de eerste gesegmenteerde scherfvrije dekkingen uit 1915 wanden hadden van 10 à 15 centimeter dik, kregen de nieuwe granaatvrije monolietconstructies wanden van 100 tot 150 centimeter dikte; een factor tien verschil. Het resultaat was een robuuste granaatvrije dekking voor gebruik in de loopgraven, model 1918. Deze bestond uit twee uitvoeringen: een grote voor circa 16 man en een kleine voor circa 8 man infanterie, of een mitrailleursectie.

103

Afb. 6. Ontwerp van de granaatvrije schuilplaats model 1918/1 (kleine uitvoering met één ingang).¹² De schuilplaats was ingebed in een aarden wal met aan de voorzijde een grinddekking. De aarden wal vormde de dekking van een gevechtloopgraaf die de schuilplaatsen met elkaar verbond. De wal onttrok de schuilplaatsen volledig aan het zicht. (zie ook afbeelding 1 en 8).

De zwakke plekken van de Nederlandse defensie anno 1918

Op diverse plaatsen in de westelijke helft van Nederland zijn gedurende de oorlog dekkingen aangelegd van gewapend beton. De bouwactiviteit nam gedurende de oorlog exponentieel toe: de overgrote meerderheid is gebouwd in 1918, ondanks de toen heersende schaarste. Ze liggen op plaatsen waar het verdedigend vermogen van de bestaande werken op dat moment onvoldoende werd geacht. Deze veldversterkingen zijn inderdaad duurzaam gebleken; ze liggen er nog altijd en genieten tegenwoordig veelal een monumentenstatus.¹³ De terreinen zijn over het algemeen goed toegankelijk, de schuilplaatsen zelf zijn doorgaans dichtgemetseld.¹⁴ In het navolgende zal een selectie uit deze locaties besproken worden.

De Stelling van Amsterdam

De Stelling van Amsterdam was een waterbouwkundig verdedigingswerk. Gebieden in een grote kring rond Amsterdam konden worden geïnundeerd, waarbij de 42 forten de vele zwakke plekken en doorgangen (accessen) verdedigden. De bouw aan de forten werd echter stilgelegd gedurende de oorlog. De aandacht verschoof naar de terreinverdediging op plaatsen waar de stelling in de diepte zwak was, zoals bij de positie bij Spaarndam, gelegen tussen Haarlem en Amsterdam. Het stellen van inundaties was in dit gebied moeilijk omdat de gronden vlak achter de duinen hoog lagen. Bovendien vormde de stelling bij een aanval vanuit het westen hier de eerste en enige verdedigingslijn. Spaarndam was daarmee de zwakste schakel van de stelling van Amsterdam.¹⁴ Een loopgravenstel met verspreid liggende bomvrije betonnen schuilplaatsen moest de verdediging hier op een aanvaardbaar peil brengen. De positie van Spaarndam bestond uit het fort benoorden Spaarndam, het fort bezuiden Spaarndam (onderling verbonden door een liniewal met twee nevenbatterijen vestingartillerie) en een voorstelling. De voorstelling was een terreinstrook van een ongeveer anderhalve kilometer lang en een kilometer meter breed, gelegen tussen de forten. De functie van de voorstelling was afsluiting en verdediging van het acces gevormd door de Slaperdijk, die vanuit het dorp Spaarndam naar het westen in de richting van Haarlem liep. In de voorstelling lag een loopgravenstelsel met twee linies die waren voorzien van bomvrije onderkomens met wanden van tot anderhalve meter dik beton.

In de voorste wal waren op regelmatige afstand, ongeveer 50 meter, kleine schuilplaatsen (type 1918) geplaatst van gewapend beton, bij elkaar ongeveer 30 stuks. Deze schuilplaatsen boden plaats aan een mitrailleursectie of acht man infanterie. In de tweede lijn waren grotere schuilplaatsen gebouwd, met twee ingangen, die ruimte boden aan maximaal zestien man.

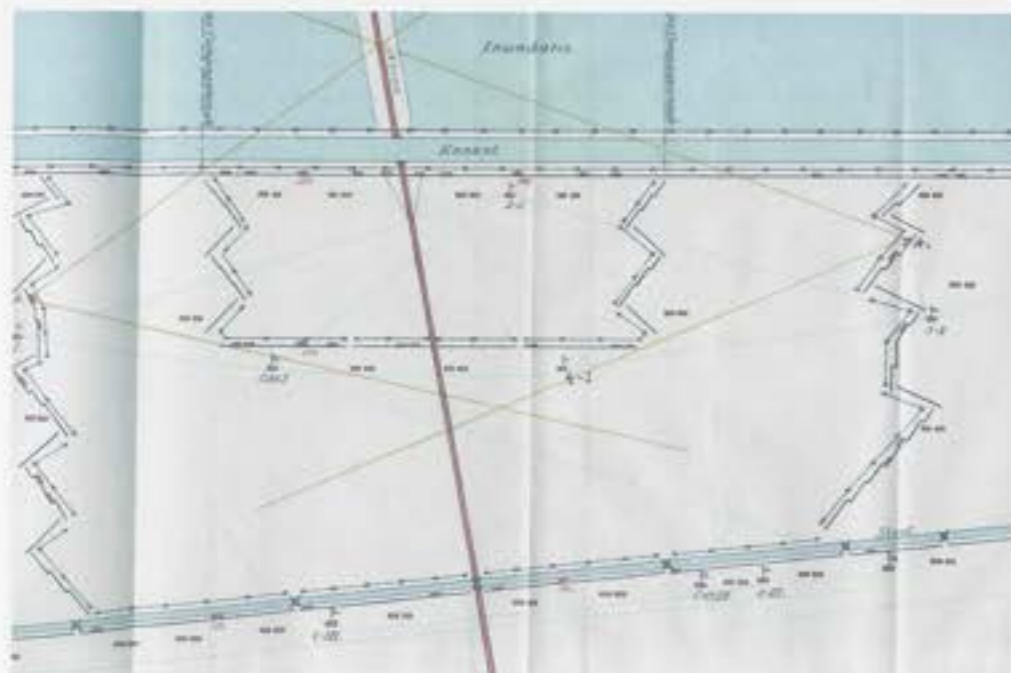
In de liniewal die de forten verbond waren scherfvrije onderkomens gebouwd. Deze wal vormde de derde verdedigingslijn. De wanden van deze onderkomens

Afb. 7 Granaatvrije schuilplaats model 1916 (grote uitvoering met twee ingangen) bij Spaarndam. (foto Marius van Leeuwen)

Afb. 8 Granaatvrije schuilplaats model 1918/1 (kleine uitvoering met één ingang) bij Spaarndam. (foto Marius van Leeuwen)

Afb. 9 Loopgravenoortog in typisch Nederlandse context anno 1916. Getoond wordt een bataljonsvak, 1000 meter breed en 500 meter diep, ter verdediging van een acces door geïnundeerd gebied. Het vak is voorzien van meerdere lijnen in de diepte, verbindingloopgraven en, in rood aangegeven, betonnen schuilplaatsen: bij elkaar 96 stuks. De situatie bij Spaarndam komt in grote lijnen overeen met dit schema.¹⁰

waren van ongeveer 15 cm dik gewapend beton, veel dunner dus dan de bomvrije schuilplaatsen uit voorste lijn. De liniewal die de forten verbond, is nog steeds intact. De schuilplaatsen in de voorste lijn liggen ook nog voor het grootste deel goed in de wal verscholen. De overige aardwerken zijn verdwenen. Opvallend is dat de stelling westwaarts is gericht, veeleer dus tegen een mogelijke Britse dan tegen een Duitse aanval. De positie als geheel is met circa 60 betonnen schuilplaatsen het best bewaard gebleven voorbeeld van een infanteriestelling zoals die tijdens de Eerste Wereldoorlog werd aangelegd.¹¹

Stelling van Den Helder

De Stelling van Den Helder had als hoofdtak de bescherming van 's lands marinehaven. Deze kon zowel vanuit zee als vanaf het land, via de Zuiderzee, worden aangevallen. De stelling van Den Helder omvatte forten en verdedigingswerken in een kring rond de stad, en ook op het eiland Texel. Ten zuidwesten van Den Helder ligt het fort Kijkduin, dat stamt uit de Napoleontische tijd, toen den Helder het Gibraltar van het Noorden moest worden. In de duinen rond het fort zijn tijdens de mobilisatie 1914-1918 een aantal betonnen werken aangelegd, ter bescherming van het fort tegen een

mogelijke aanval over land. In het voorterrein van het fort is een kleine waarnemingspost ingebouwd van dunwandig gewapend beton. Hij bood plaats aan één waarnemer die het terrein rondom kon overzien. Achter de waarnemingspost lagen min of meer in het verlengde van elkaar drie loopgraven van gewapend beton. Deze waren ingegraven in het duinterrein en hebben een lengte variërend van 11 tot 13 meter. In de voorwanden waren ongeveer om de meter schietgaten aangebracht. Het gewapend beton is 12 centimeter dik, dus scherfvrij. De loopgraven zijn naar het zuidoosten, dus ook landinwaarts gericht. Achter de loopgraven ligt een schuilplaats van dunwandig gewapend beton, met een lengte van 13 meter. Er hebben bedden in gestaan. De loopgraven zijn via deze schuilplaats met elkaar verbonden. Iets achter de loopgraven ligt een dubbele mitrailleurkazemat voor de mitrailleur Schwarzlose. De kazemat bestond uit twee gedeeltes die verbonden zijn door een gang. De schietgaten van deze kazemat zijn gericht op het noordwesten, dus richting zee. Hier vlakbij was een dubbele kanonkazemat gebouwd. De kazemat was van dunwandig gewapend beton maar versterkt met ongewapend beton zodat hij een totale wanddikte kreeg van 110 centimeter. De bewapening bestond uit twee

Afb. 10 Eén van de drie loopgraven van gewapend beton bij fort Kijkduin in de duinen bij Den Helder, aangelegd in 1916. (foto Marius van Leeuwen)

kanonnen van 10 cm brons. De schietgaten zijn gericht op het zuidoosten, dus ook landinwaarts.¹⁰ Fort Kijkduin lijkt tijdens de mobilisatie een soort proeftuin te zijn geweest voor de toepassing van gewapend beton. De betonnen loopgraven en kazematten die hier liggen, worden verder nergens anders aangetroffen, maar dat zal ook te maken hebben gehad met het soort terrein. Het rulle zand van de duinen liet het aanleggen van klassieke loopgraven, en het uitgraven van schuilplaatsen niet toe. Opmerkelijk is ook hier dat de maatregelen zijn genomen met een mogelijke Engelse aanval op de kust in achterhoofd.

Zuidwest Nederland: de Stelling West Noord-Brabant

Het zuidwesten van Nederland was tijdens de Eerste Wereldoorlog uit strategisch oogpunt een belangrijk gebied. De Westerschelde was cruciaal in verband met de toegang tot de haven van Antwerpen. Hier moest rekening worden gehouden met een Engelse aanval of met een preventieve Duitse aanval via de Westerschelde om dat te voorkomen. In beide gevallen zou Nederland zijn neutraliteit verliezen en ongewild bij de oorlog betrokken raken. Maar de provincie Zeeland met al zijn eilanden en water was nauwelijks te verdedigen. Een veldleger zou er makkelijk afgesneden en in de val kunnen raken. Vandaar dat aan de westzijde van de provincie Brabant een iets hoger gelegen terreindeel, een infanteriestelling - de zogenaamde *Brabantse Wal* - werd aangelegd. Het vormde de verdediging van het zuiden van Nederland en de vesting Holland tegen een aanval vanuit het westen. In het gebied tussen Bergen op Zoom en Willemstad werd tijdens de oorlog een infanteriestelling aangelegd en er werden inundaties voorbereid. Er werd in 1915 aan begonnen door de in het zuiden van het land gelegerde IIIe en IVe divisies van het veldleger. Zij legden loopgraven en tijdelijke schuilplaatsen aan. De stelling bestond uit twee gedeelten. Het noordelijke gedeelte liep van Bergen op Zoom westelijk van het plaatsje Halsteren naar het noorden richting Willemstad, waar de stelling zou moeten aansluiten op de stelling van het Hollands Diep en het Volkerak. Polders in West-Brabant konden worden geïnundeerd, de infanteriestellingen werden aangelegd op de dijken die van noord naar zuid liepen. Op acht plaatsen bij accessen werden infanteriesteunpunten aangelegd. Deze bestonden uit gevechtloopgraven, schuilplaatsen beschermd door een gracht en een prikkeldraadversperring. Een voorbeeld van een restant van een dergelijk steunpunt ligt langs het acces dat gevormd wordt door de weg van Bergen op Zoom naar Tholen, bij Halsteren.¹¹

Het tweede deel van de stelling liep van Bergen op Zoom zuidelijk via de hoger gelegen Brabantse Wal naar de Belgische grens bij Hoogerheide. Hier kon gebruik worden gemaakt van de hoogte in het terrein door schuilplaatsen in te graven en meerdere linies achter elkaar te leggen. De Brabantse wal is hier op zijn hoogst zeven meter boven NAP. Later werden ook hier nog betonnen schuilplaatsen aangelegd. De polders voor de Brabantse Wal konden worden

Afb. 11 De aanleg van een schuilplaats van gewapend beton in de wallen rond Willemstad. De bouw gebeurde door een lokale aannemer onder supervisie van een officier. De houten bekisting en de wapening zijn klaar, na het storten van het beton en een uithardingstijd van vier weken kon de schuilplaats in de wal opgenomen worden en aan het zicht onttrokken worden. (stichting Menno van Coehoorn)

geïnundeerd. De stelling is gedurende de oorlog niet voltooid, een aantal betonnen schuilplaatsen was bij het einde van de oorlog onvoltooid, en plannen om de stelling verder in de diepte oostwaarts uit te bouwen zijn niet verder gekomen dan de tekentafel.¹²

Een andere stelling in het zuidwesten was *De Stelling van het Hollands Diep en Volkerak*, met Willemstad als centrale vestingstad. Deze had een tweeledig doel. De stelling sloot het Hollands Diep af en daarmee de toegang tot de Vesting Holland vanuit het zuidwesten. Daarnaast diende hij als opnamestelling voor het veldleger in het geval dat zich onverhoopt moest terugtrekken binnen de Vesting Holland. Hiervoor was controle over de brug over de Moerdijk belangrijk. Er lagen tijdens de mobilisatie permanent schepen klaar om een veerdienst tussen Willemstad en Numansdorp in Zuid-Beijerland te openen. Torpedisten zouden het Volkerak en de Grevelingen met mijnen moeten afsluiten. Rondom Willemstad en het tegenovergelegen Overflakkee konden inundaties gesteld worden. Ook hier waren op de strategische punten, in dijken

en rond de forten, dunwandige infanterieschuilplaatsen aangelegd van het zelfde type als meer zuidelijker in de stelling west Noord-Brabant. In de vestingstad Willemstad werden in de wallen rond de stad diverse schuilplaatsen aangelegd.

De Nieuwe Hollandse Waterlinie: Utrecht en de Houtense Vlake

De Nieuwe Hollandse Waterlinie was het grootste en belangrijkste waterbouwkundige verdedigingswerk van Nederland. De linie liep van de Zuiderzee bij Muiden tot de Biesbosch in het zuiden en was een kleine 100 kilometer lang. Door een ingenieus waterbouwkundig systeem kon met behulp van sluizen en inlaten water uit verschillende rivieren en het IJsselmeer gebruikt worden om stukken land onder water te zetten. Om de - weliswaar geringe - hoogteverschillen in het terrein dat onderwater gezet kon worden te ondervangen, was het hele gebied verdeeld in zeven zogenaamde kommen: gebieden die onafhankelijk van elkaar onder water gezet konden worden. Zo werd bewerkstelligd dat overal een waterpeil van enkele decimeters ontstond: onbevaarbaar maar toch ook ondoorwaadbaar vanwege de vele diepere sloten en vaarten die zo aan het oog onttrokken waren. Zo'n 80 procent van de linie kon worden geïnundeerd, de overige 20 procent lag te hoog en moest met infanteriestellingen worden verdedigd.¹⁹ De vele accessen, de plaatsen waar de linie doorsneden werd door rivieren, dijken, wegen en spoorlijnen, werden verdedigd door tientallen forten en kleinere werken. De forten vormden de ruggengraat van de waterlinie, ze huisvestten personeel en materieel en boden afwachtingsdekkingen. Het terrein tussen de forten werd gebruikt om een aaneengesloten strook in te richten met infanteriestellingen, loopgraven, en verder naar achter, artillerie. De lijn die het in staat van verdediging gebrachte terrein met de forten en de hindernissen vormde, werd de *Hoofdweerstandsstrook* genoemd. Het feitelijke inrichten van deze hoofdweerstandsstrook gebeurde vanuit de forten, nadat er was gemobiliseerd. Terreinen van particulieren moesten voor dit doel worden gevorderd. De stad Utrecht speelde een strategische rol in de linie, die er vlak ten oosten omheen liep. Veel verdedigingswerken liggen dan ook rond de stad Utrecht. Lange tijd kon Utrecht ook niet naar het oosten uitbreiden vanwege de *kringenwet*, die verbood dat er in het schootsveld van de vestingartillerie werd gebouwd. In en rond Utrecht zijn veel betonnen verdedigingswerken gebouwd tijdens de Eerste Wereldoorlog. Eén van de zwakste plekken in de Waterlinie was de Houtense Vlake, de oeverwal van het riviertje de Kromme Rijn. Dit gebied ten zuidoosten van de stad lag te hoog om onder water gezet te kunnen zetten. Dwars over de Houtense Vlake en de linie doorsnijdend lag ook de spoorlijn Arnhem-Utrecht, en de weg die deze steden verbond, tegenwoordig de rijksweg A12. De Houtense vlake werd verdedigd door twee forten, ten zuiden van de spoorlijn het fort Vechten, en ten noorden het fort Rijnauwen, met een oppervlakte van 31 hectare tevens het grootste fort uit de Waterlinie. Tussen de forten liep de

Afb.12 Betonnen schuilplaatsen in de voormalige infanteriestelling in het voor inundatie te hoog gelegen terrein tussen de forten Vechten en Rijnauwen, ten oosten van Utrecht. Op de achtergrond van de foto is de spoorlijn Utrecht-Arnhem te zien. Samen met de ernaast gelegen autoweg (nu Rijksweg A12) vormde deze het acces ter verdediging waarvan de stelling diende. (foto Marius van Leeuwen)

Hoofdweerstandsstrook. In dit kleine gebied alleen al zijn in 1918 tientallen betonnen groepschuilplaatsen gebouwd.

In totaal zijn er rond de stad Utrecht maar liefst 147 schuilplaatsen van gewapend beton gebouwd.²⁰ De aanleg was in november 1918 nog in volle gang maar werd na de wapenstilstand abrupt stilgelegd. Het verloop van de stelling tussen Rijnauwen en Vechten, een voorste en een achterste loopgraaf, is nu door de ligging van de schuilplaatsen in het open terrein nog redelijk goed te herkennen.

De Nieuwe Hollandse Waterlinie: werk aan de Groeneweg en het Lekaces

Ten zuiden van Utrecht doorsnijdt de rivier de Lek de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Dit zogeheten Lekaces werd verdedigd door twee forten, het fort Everdingen ten zuiden en het fort Honswijk ten noorden van de Lek. Rond beide forten zijn uitgebreide infanteriestellingen aangelegd, waarvan die rond Honswijk het best bewaard zijn gebleven. Dwars op de Lekdijk, iets ten oosten van het fort Honswijk lag het Werk aan de Groeneweg. Het werk bestond uit loopgraven, grachten en aarden wallen.

Afb.13 Luchtfoto van het Werk aan de Groeneweg, 1922. Het werk lag dwars op de Lekdijk en diende als vooruitgeschoven terreinverdediging van het fort Hanswijk dat er achter ligt (op de foto eronder, niet zichtbaar). In de dubbele loopgraafstelling lagen betonnen schuilplaatsen model 1918. Aan de andere zijde van de Lek lag voor fort Everdingen een soortgelijk verdedigingswerk, het Werk aan het Spoel. (stichting Menno van Coehoorn)

Tot slot

De Nederlandse regering voerde tussen 1914 en 1918 een politiek van tot het uiterste volgehouden neutraliteit. De tijdens de Eerste Wereldoorlog over de gehele westelijke helft van het land verspreid aangelegde versterkingen illustreren dit. Ze vormen de tastbare herinnering van het streven om het weerstandsvermogen gelijkelijk naar alle zijden op te voeren, zonder te zeer gericht te zijn tegen alleen de Entente of Duitsland. Het beleid van de Nederlandse regering was daarmee succesvol. Majoor Cramwinckel en kapitein De Man die in 1920 op de slagvelden van Verdun konden zien wat Nederland bespaard is gebleven, zullen zich dat terdege gerealiseerd hebben.

Afb.14 Het Werk aan de Groeneweg. Tijdens de mobilisatie 1939-1940 is het gebied, toen deel uitmakend van het Costfront van de Vesting Holland, nogmaals versterkt, met de kenmerkende pyramide schuilplaatsen (de 2^e en de 4^e van links). De uit de mobilisatie 1914-1918 stammende schuilplaatsen (1^e en 3^e van links) werden weer gebruikt. Sommige zijn voorzien van schietgaten. (foto Marius van Leeuwen)

Literatuur

- Alting von Geusau, G.A.A., *Onze Weermacht te land* (Amsterdam z.j.)
- Baas, H. (e.a.), *De Stelling van Amsterdam: harnas voor de hoofdstad* (Utrecht 2003)
- Cramwinckel, J.C., *Duurzame versterkingskunst. Df II: Land-en kustversterkingen, gebouwd vóór den Europeeschen Oorlog* (Breda 1922)
- Cramwinckel, J.C., *Duurzame Landversterkingen* (Breda 1916)
- Cramwinckel, Majoor J.C. en kapitein J.H. de Man, *Verslag betreffende een studiereis van twee Nederlandsche genie officieren naar Frankrijk en België* (1920)
- [...] *Historische verdedigingswerken in Noord-Holland 1915-1940*. uitgave: provinciaal bestuur van Noord-Holland (Haarlem 1990)
- Hoof, J. van, 'Een harnas voor de hoofdstad: de Stelling van Amsterdam in militair historisch perspectief' in: Baas, H. (e.a.), *De Stelling van Amsterdam: harnas voor de hoofdstad* (Utrecht 2003)
- Kips, D., *Gids voor de vestingwerken van Naarden* (Naarden 2001)
- Klinkert, 'verdediging van de zuidgrens 1914-1918' 2 delen in: *Militaire Spectator* jrg 156 (1987), 213-219, 250-257
- Koen, D.T., *Een onuitdoofbaar vuur: betonnen verdedigingswerken in de Nieuwe Hollandse Waterlinie 1914-1940* (Bunnik 1995)
- Koen, D.T., *Utrecht verdedigd. Fortificatie en mobilisatie 1914-1940* (Utrecht 1990)
- Ross, D., 'De Stelling West Noord-Brabant', op: www.forten-brabant.nl
- Spanjaerd Speckman, L.J., *Voorschrift nr 601: Duurzame versterkingskunst. Leerboek voor de cadetten van alle wapens*. Tweede deel (Breda 1934), 108
- Verbeek, J.R., *Kustversterkingen 1900-1940. De planning, constructie en bewapening van Nederlandse kustforten en batterijen* (Haarlem 1989)
- Will, C., *Sterk Water: de Hollandse Waterlinie* (Utrecht 2002)

Noten

- 1 Alting von Geusau, *Onze Weermacht te land*, 28-29
- 2 Cramwinckel en kapitein J.H. de Man, *Verslag betreffende een studiereis van twee Nederlandsche genie officieren naar Frankrijk en België*. Aanwezig in bibliotheek Legermuseum.
- 3 Onder meer: J. H. de Man, 'het gebruik van gewapend- en ongewapend beton bij verdedigingswerken', in: *Militaire Spectator* jrg 87, (1918), 354 - 376; 715 - 736. J.C. Cramwinckel, *Duurzame versterkingskunst: leerboek voor de cadetten van alle wapens* (Breda 1918)
- 4 Van Hoof, *Harnas voor de hoofdstad*, 87
- 5 Verbeek, *Kustversterkingen*, 271. De 21 cm mortier werd later doorontwikkeld tot de Dikke Bertha, ofwel de mortier 42 cm L/16
- 6 Spanjaerd Speckman, *Duurzame versterkingskunst*, 3
- 7 Verbeek, *Kustversterkingen 1900-1940*, 270-271
- 8 Voor een verwijzing zie: L.J. Spanjaerd Speckman, *Voorschrift nr 601: Duurzame versterkingskunst. Leerboek voor de cadetten van alle wapens*. Tweede deel (Breda 1934). Met dank aan Frits Duinkerke.
- 9 NA 3.09.19 archief Nieuwe Hollandse Waterlinie 1883-1923, inv. nr.36
- 10 Koen, *Een onuitdoofbaar vuur*, 12-13
- 11 NA 3.09.19 archief Nieuwe Hollandse Waterlinie 1883-1923, inv. nr. 36
- 12 Zie: *Historische verdedigingswerken in de provincie Noord-Holland 1915-1940*
- 13 In Spaarndam zijn enkele in gebruik als schaapskooi.
- 14 Baas, *De stelling van Amsterdam*, 263-264
- 15 Tussen Naarden en Bussum is een vergelijkbare infanteriestelling aangelegd: de Franse Kamp. De restanten ervan liggen er nog maar zijn grotendeels overwoekerd door bos.
- 16 *Historische verdedigingswerken in Noord-Holland 1915-1940*, 83-85
- 17 Ross, 'De stelling west Noord-Brabant'
- 18 Klinkert, 'verdediging van de zuidgrens'
- 19 Koen, *Utrecht verdedigd*, 19
- 20 Koen, *Utrecht verdedigd*, 25
- 21 NA 3.09.19 archief Nieuwe Hollandse Waterlinie 1883-1923, inv. nr. 33
- 22 Cramwinckel, *Duurzame Landversterkingen*, figuur 11

Mathieu Willemsen

Wapens in vreemde krijgsmacht

Een leger is niet altijd uitgerust met de wapens die voor dat leger zijn vervaardigd. Vaak maken ze gebruik van wapens van (voormalige) tegenstanders. In de collectie van het museum bevinden zich een groot aantal van dergelijke wapens. In dit artikel wordt een kleine selectie hiervan voor het voetlicht gebracht om duidelijk te maken dat legers niet altijd reglementair zijn bewapend, maar dat hier in de praktijk vaak van wordt afgeweken.

Mathieu Willemsen is conservator vuurwapens in het Legermuseum

Afb. 1 TNI-troepen in 1949, uitgerust met het vooroorlogse Nederlandse geweer M95. Ook de oude KNIL-patroontassen worden nog aan de koppel gedragen. Inv. nr. 00101885

Het algemene beeld bestaat dat een leger is uitgerust met standaardwapens van een bepaald model dat voor dat specifieke leger is ontworpen. In de praktijk van oorlogsvoering gebeurt het echter vaak dat hiervan wordt afgeweken en komt het regelmatig voor dat de manschappen zijn uitgerust met wapens die van de opponent afkomstig zijn. Dit kan gebeuren omdat de eigen oorlogsindustrie het verbruikstempo van de eigen bewapening niet kan bijbenen, omdat de bewapening van de tegenstander beter is of simpelweg omdat grote hoeveelheden van een bepaald type wapen worden aangetroffen in veroverde gebieden. Vaak is het moeilijk vast te stellen of een wapen ook door een ander leger dan het eigen is gebruikt; een uitzondering daarop vormt het Duitse leger dat tijdens de Eerste en Tweede Wereldoorlog een grondige aanpak kende van dergelijke *Fremdwaffen* en *Beutewaffen* en deze vaak ook als zodanig (h)erkende en hier zelfs officiële militaire publicaties aan wijdde. Hoewel in het artikel een grote nadruk ligt op door Duitse troepen gebruikte wapens, dient dus in het achterhoofd te worden gehouden dat dergelijke 'exotische' wapens door alle legers en in alle oorlogen zijn gebruikt. De aantallen buitenlandse wapens konden soms groot zijn en zelfs de reguliere wapens overtreffen. Zo waren op 1 maart 1944 in het bezette Frankrijk, België en Nederland 1133 stukken Duits geschut aanwezig tegenover niet minder dan 3786 *Beutegeschütze*. Deze grote aantallen buitwapens waren echter niet zo opmerkelijk als het lijkt, aangezien het Oppercommando van het Duitse leger al in 1941 had bepaald dat tien divisies in het West-Europese bezette gebied zoveel mogelijk dienden te worden 'ombewapend' met buitwapens¹.

Voor het overzicht worden de wapens in het artikel onderverdeeld in vier categorieën:

- 1 pure buitwapens (tijdens de strijd veroverd)
- 2 gemodificeerde buitwapens (tijdens de strijd veroverd en aangepast)
- 3 bezettingswapens (onder toezicht van de bezetter geproduceerde wapens)
- 4 reglementaire buitwapens (na een overwinning overgenomen in de reguliere bewapening)

Het onderwerp is dusdanig omvangrijk, dat voor dit artikel slechts een greep wordt gedaan uit de uitgebreide collectie van het legermuseum, waarmee de gevarieerdheid van het thema wordt rechtgedaan. Het is dus verre van een volledig overzicht van wat er aanwezig is in de verzameling. Naast wapens, werden ook andere uitrustingsstukken en voertuigen wel overgenomen door de

Afb. 2. De Romeinse pilum had een lange ijzeren schacht die bij inslag verboog onder het gewicht van de rest van het wapen, zodat hij niet kon worden hergebruikt als buitwapen. Collectie RMO, Leiden, inv. nr. hl.992/8.57

legers². Hiermee ontstond dus in de praktijk een veel geméleerder beeld van een krijgsmacht te velde, dan alle propaganda- en speelfilms ons willen doen geloven.

Pure buitwapens: tijdens de strijd veroverd

In de Romeinse tijd waren de Romeinen op velerlei gebied superieur aan de autochtone bewoners van de gebieden die zij veroverden. Zo ook op het gebied van de wapentechnologie. Het was voor de inheemse bevolking dan ook niet ongebruikelijk om de bewapening van de Romeinse troepen te stelen en zelf te gebruiken. De Romeinen waren zich hier terdege van bewust en hielden hier ook rekening mee. Zo was de metalen voorkant van de werpspeer (pilum) dusdanig ontworpen dat die slechts éénmaal gebruikt kon worden en verbogen werd nadat zij een treffer hadden geplaatst. Hierdoor konden de tegenstanders de speren niet terugwerpen richting de Romeinen. Met hetzelfde doel was het ook standaard dat de voorlaadkanonnen, zoals die tot diep in de 19e eeuw in gebruik waren, in hun uitrustingspakket een aantal nagels hadden: als de stukken geschut na de strijd niet konden worden meegenomen, dienden de zundgaten te worden dichtgeslagen met nagels³. Op deze wijze waren de kanonnen onklaargemaakt en onbruikbaar geworden. In Amerikaanse wapenvoorschriften uit de Tweede Wereldoorlog was ook standaard een alinea gewijd aan de wijze van permanent onklaar maken van het desbetreffende vuurwapen.

Afb. 3. Een kanon waarvan het zundgat is vernageld, zodat het onbruikbaar is geworden voor de tegenstander. Inv. nr. 005680

Bewijs voor het gebruik van wapens van tegenstanders is vaak moeilijk te geven. Uit het begin van de 19^e eeuw is bekend dat er wapens werden veroverd op tegenstanders en tegen hen gebruikt. Zo waren er in de wapenmagazijnen van het Nederlandse leger ten tijde van Lodewijk Napoleon Oostenrijkse geweren aanwezig die op de tegenstander waren veroverd en die klaar lagen om door de troepen van het Koninkrijk Holland gebruikt te worden. Aangezien dergelijke 'buitwapens' vermoedelijk ongemodificeerd werden overgenomen, zijn ze tegenwoordig niet meer als zodanig te herkennen. Het kan slechts worden vermoed als de locatie waar een dergelijk wapen wordt aangetroffen daar aanleiding toe geeft, of als wapens door de veroveraar werden gestempeld, bijvoorbeeld wegens een reparatie. Deze buitwapens worden vaak als noodmaatregel ingevoerd bij een leger. Voorschriften werden er niet voor gemaakt, en hooguit werd er een kleine aanpassing gedaan door bijvoorbeeld de standen van de vuurregelaar te vertalen of de beriëming aan te passen aan de gebruikelijke geweerriemen (zie hieronder). Dit betekent dat het merendeel van deze buitwapens niet te herkennen is als zodanig, tenzij ze bij wijze van uitzondering zijn hersteld of anderszins zijn voorzien van een eigendomsstempel. Tijdens de Tweede Wereldoorlog kende het Duitse leger, in tegenstelling tot alle andere strijdkrachten, een eigen typenummer toe aan elk buitenlands wapen dat in gebruik werd genomen. Hierbij werd het wapen voorzien van een nummer en een letter tussen haakjes die de oorspronkelijke nationaliteit aangaf. Zo waren er vanaf 1942 bij de Noorse kustartillerie (Artilleriegruppe Orlandet) 5 kanonnen 10,5 cm K335(h) aanwezig, oftewel 5 ex-Nederlandse kanonnen 10 Veld' en werd de karabijn M95 no. 1 omgedoopt tot 'Karabiner 411(h)'. In deze typologie maakten de Duitse legerautoriteiten geen

Afb. 4 Dit Franse Hotchkiss Anti-tankkanon model 1934, kaliber 25 x 193R heeft vermoedelijk, als 2,5 cm PAK 112 (f) onderdeel uitgemaakt van de bewapening van in Nederland gelegerde Duitse troepen. Het bewijs hiervoor is echter niet af te lezen aan het kanon, dat geen enkele modificatie kent dat daarop wijst. Inv. nr. 006648

Afb. 5 Dit 7,5 cm kanon van het KNL is in dubbel opzicht een buitwapen, hoewel dat niet te zien is aan het stuk. Blijkens oude archiefstukken werd het op 26 augustus 1894 tijdens de pacificatie van Lombok veroverd op de Nederlandse koloniale troepen en enkele maanden later weer terugveroverd waarna het nog werd doorgebruikt. Inv. nr. 007133

onderscheid tussen wapens die behoorden tot de 'Beutewaffen' die daadwerkelijk waren veroverd en de 'Fremdwaffen' die tijdens de bezetting buiten Duitsland werden geproduceerd.

Uit de Tweede Wereldoorlog is onder meer bekend dat de Britse troepen de voorkeur gaven aan de kwalitatief betere MP40 pistoolmitrailleur boven de Stengun. Helaas is het niet mogelijk om deze Brits gebruikte MP40's te herkennen doordat ze niet gestempeld zijn en door het improvisatorische karakter van de door de Geallieerden gebruikte buitwapens. Ook het Nederlandse Papoea Vrijwilligers Korps op Nieuw-Guinea had veroverde wapens in haar bezit, namelijk volautomatische Cetmegeweren; deze waren een stuk effectiever dan de Mauser grenselkarabijnen waarmee men was uitgerust. Hoewel deze geweren in de Nederlandse wapenkluizen aanwezig waren, zijn ze uiteindelijk niet ingezet, omdat de Uzi al spoedig vanuit Nederland arriveerde.

Gemodificeerde buitwapens: tijdens de strijd veroverd en aangepast
Hoewel het vaak voorkwam dat wapens ongemodificeerd werden gebruikt, kwam het ook regelmatig voor dat de nieuwe gebruiker de wapens wilde aanpassen. De modificaties liepen uiteen van zeer marginaal (het vertalen van

122

Afb. 6 boven Deze Poolse geweermitrailleur WZ28 uit 1937 is door het Duitse leger gebruikt, getuige de gebruiksaanwijzing van de vuurselector op de kolf. Inv. nr. 007173

Afb. 8 Frans jebelgeweer, tijdens de Eerste Wereldoorlog voorzien van een nieuwe bajonethaft en eigendomsstempels van het Duitse rijk. Wat de letters A.D. betekenen is onbekend. Inv. nr. 000754

123

Afb. 7 onder Russisch geweer model 1891, door het Duitse leger tijdens de Eerste Wereldoorlog gebruikt. Op de kolf is het eigendomsstempel te zien van het Duitse Keizerrijk dat vanaf 1915 werd gebruikt op alle in de bewapening zijnde buitenlandse wapens. Inv. nr. 002555

de letters bij een vuurselector, zodat de gebruiker wist wanneer het wapen op vuren of op veilig stond, kwam bij veel wapens voor) tot zeer ingrijpende modificaties waarbij een geweerfabriek moest worden ingeschakeld.

Redenen hiervoor waren bijvoorbeeld dat de geweren op een andere wijze moesten worden gedragen, of dat er een andere bajonet op moest passen omdat er niet genoeg veroverde bajonetten ter beschikking waren. De oudste gemodificeerde buitwapens in de collectie stammen uit de Eerste Wereldoorlog. Een Russisch Mosin-Nagantgeweer model 1891 is voorzien van nieuwe kordonbeugels, waardoor deze op de Duitse wijze is te dragen met

124

Afb. 9 Franse geweermitrailleur model 1924/29 Neuer Art, met luchtdoelvizer (het ronde voorwerp achter aan de loop) en Duitstalige vuurselector (E=Einzelfeuer, D=Dauerfeuer). Inv. nr. 003923

Afb. 10 Deze M95 karabijn van het KNIL is tijdens de bezetting van Nederlands-Indië door de Japanners omgebouwd naar het kaliber .303; het merkteken op de kamer betekent zoveel als "wapenarsenaal". Inv. nr. 000789

riemen aan de onderkant in plaats van aan de zijkant. Daarnaast is ook de neuskap gewijzigd en voorzien van een opzetmogelijkheid voor een mesbajonet. Ook een Frans Lebelgeweer is tijdens deze oorlog door het Duitse leger aangepast¹. Hierbij heeft men uitsluitend een andere bajonethaft op het wapen geplaatst en de kast voorzien van een Duits eigendomsstempel². De buitwapens die het Duitse leger tijdens de Eerste Wereldoorlog veroverde kregen geen eigen typeaanduiding, zoals dat bij de navolgende oorlog wel zou gebeuren. Ze behielden dezelfde benaming als in het oorspronkelijke leger. Behalve zaken als berieming en bajonethaft, werden ook wel ingrijpende modificaties uitgevoerd. Zo werd bij de Franse geweermitrailleur model 1924/29 een luchtdoelvizer toegevoegd. Ter aanduiding van deze aanpassing aan de

moderne oorlogsvoering werd in het wapen achter de typebenaming n/A (neuer Art) geslagen. Hiermee waren deze wapens uit de jaren '20 helemaal up-to-date zodat ze een bedreiging vormden in de inmiddels opgekomen luchtoorlog. Ook de kalibers van veroverde wapens werden wel gemodificeerd, zodat de veroverde wapens standaardmunitie van het nieuwe leger konden gebruiken. Dit kwam ondermeer voor bij Franse Lebelgeweren die tijdens de Eerste Wereldoorlog door de Duitse troepen werden gebruikt en bij Nederlandse M95 geweren en karabijnen die in Nederlands-Indië door de Japanners werden gebruikt.

Soms waren de wijzigingen zo ingrijpend dat gesproken kon worden van een nieuw type wapen. De sterke verliezen van het Duitse leger aan het oostfront

125

deden de noodzaak voor meer materieel voelen. Als een van de oplossingen werd een nieuw type antitankkanon ontworpen. Hiertoe gebruikte men de 75 mm lopen van Franse veldkanonnen model 1897 en plaatste deze op onderstellen van de 5 cm PAK 38. Op deze wijze ontstond een krachtig wapen dat opgewassen was tegen Russische tanks. Deze 7,5 cm *Panzerjägerkanone* 97/38 bleek zeer effectief. Zo verkreeg Gerardus Mooijman in maart 1943 als eerste Nederlandse SS-er het ridderkruis van het IJzeren Kruis omdat hij tijdens de slag om het Ladogameer met zijn kanon 13 Russische tanks wist uit te schakelen.

Bezettingwapens: in bezette gebieden geproduceerd onder toezicht van de overwinnaar

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden veel gebieden veroverd waar actieve wapenfabrieken stonden, zoals de FN in Luik (België), CZ in Brno (Tsjechoslowakije) en Fabryka Broni W Radomiu in Radom (Polen). Gedurende de bezetting bleven deze fabrieken veelal hun vooroorlogse productielijn

126

Afb. 11 De Nederlandse SS-er Gerardus Mooyman (de eerste niet-Duitse ridder IJzeren Kruis) poseert bij de PAK 97/38 waarmee hij 13 tanks wist uit te schakelen. Inv. nr. 00120432

127

Afb. 12 De PAK 97/38 in de collectie van het Legermuseum. Dit wapen bestaat uit een Franse schietbuis model 1897 (met een nieuwe mondingsrem) op een Duits onderstel. Inv. nr. 005755

voortzetten. Hooguit werden de wapens voortaan soms voorzien van Duitstalige opschriften. Vaak lagen er ook nog wapens in de opslag, klaar voor nieuwe klanten. Ook deze werden wel overgenomen door de bezettingsmacht. De wapens die tijdens de Tweede Wereldoorlog in deze bezette gebieden onder Duits toezicht werden vervaardigd, werden gecontroleerd door in de fabrieken gelegerde Waffenämte. Na acceptatie werden deze wapens gestempeld met een acceptatiestempel bestaande uit een adelaar en vaak het nummer van het Waffenamt dat de wapens in de fabriek goedkeurde voor gebruik in het Duitse leger. Een variant op dit thema is het Roemeense geweer 1893, kaliber 6,5 mm dat in 1914 werd overgenomen door de Oostenrijkse strijdkrachten. Zo'n 75.000 exemplaren lagen klaar in de Steyrfabrieken om aan Roemenië te worden afgeleverd. Toen de oorlog in 1914 uitbrak en de twee landen tegenover elkaar kwamen te staan, kocht de Oostenrijkse overheid deze wapens van de fabrikant. Ze werden niet meer uitgeleverd aan de oorspronkelijke opdrachtgever, maar aangepast aan de Oostenrijkse munitie en in het kaliber 8 x 50 aan de Habsburgse troepen uitgereikt. De wapens werden niet, zoals gebruikelijk, voorzien van het Roemeense wapen op de kolf en de kroon bovenop de kamer. Het vizier op de geweren was overeenkomstig de vizieren van de reglementaire Oostenrijkse geweren model 1895.

128

Afb. 13 Een Tjechisch pistool CZ27, blijkens de modelaanduiding tijdens de Duitse overheersing van Tjecho-Slowakije in Brna (Brünn) geproduceerd. Inv. nr. 004354

Afb. 14 Een Browning 1910/22, gefabriceerd bij de FN-fabrieken in Luik en tijdens de bezetting door het Duitse leger in gebruik genomen als Pistole 626 (b). Op de kast staan Duitse afname- en Waffenamts-stempels. Waffenamts 103 bevond zich bij de FN-fabriek te Luik. Inv. nr. 004329

129

Afb. 15 Een Frans pistool model 1935A, geproduceerd in de Société Alsacienne de Constructions Mécaniques (SACM) tijdens de Duitse bezetting als Pistole 625(f). Tussen de modelaanduiding en de fabrieksnaam is het Waffenamts-stempel zichtbaar. Inv. nr. 002826

Vergelijkbare voorbeelden zijn ook te vinden in andere wapenfabrieken in Europa: in de collectie bevinden zich een viertal Iraanse Browning vliegtuig-mitrailleurs die in 1939 door de FN-fabrieken te Luik zijn vervaardigd. Het kan haast niet anders (hoewel hiervoor bewijs ontbreekt), of deze stukken zijn in 1940 door de Duitsers in de fabriek aangetroffen en vervolgens opgenomen in de bewapening van de Duitse strijdkrachten.

Reglementaire buitwapens: na een overgave opgenomen in de reguliere bewapening

Na afloop van een oorlog laat een bezetter vaak grote aantallen wapens achter. Ook komt het voor dat tijdens een oorlog grote hoeveelheden van een identiek model wapen worden veroverd. Soms werden deze wapens (al dan niet gemodificeerd) opgenomen in de na-oorlogse bewapening. Het vroegste voorbeeld in de collectie van het Legermuseum is een aantal Franse Chassepotgeweren die na de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871 zijn overgenomen in Duitse dienst. De naalduurgeweren werden hiertoe grondig gemodificeerd door ze in te korten tot karabijnen en het naalduurmechanisme om te bouwen naar centraalvuur. Voor dit doeleinde had het Duitse leger in 1871 niet minder dan 600.000 geweren ter beschikking, waarvan een deel in diverse Duitse fabrieken werden omgebouwd. Dit ombouwen gebeurde omdat in 1871 een nieuw centraalvuur Mausegeweer werd ingevoerd in het Duitse

130

Afb. 16 Een Roemeens geweer model 1893, tijdens de Eerste Wereldoorlog gemodificeerd voor het Oostenrijkse leger. Het vizier is aangepast voor Oostenrijkse munitie en identiek aan het vizier van het Oostenrijkse geweer model 1895. In tegenstelling tot de Roemeense wapens, is op de kast geen koningskroon zichtbaar. Inv. nr. 003170

Afb. 17 Een van de mitrailleurs die in 1939 bij de FN-fabrieken is gemaakt voor Perzië. Deze zal ongetwijfeld door de Duitsers zijn overgenomen voor hun bewapening. Inv. nr. 003805

Afb. 18 Een Pruisische karabijn model 1873 systeem Chassepot. Een van de vele exemplaren die tijdens de Frans-Duitse oorlog zijn veroverd door de Duitsers en vervolgens is omgebouwd van naaldvuur naar centraalvuur. Onder het vizier is een fraaie serie Duitse inspectiestempels zichtbaar. Inv. nr. 001394

131

Afb. 19 Een na de Eerste Wereldoorlog door de Manufacture d'Armes de l'État voor het Belgische leger omgebouwde Duitse MG 08/15. Inv. nr. 001681

132

133

Afb. 20 Een Duits Karabiner 43 en een Italiaanse Beretta model 1938A met het stempel R.E. op de kolf dat naar verluidt staat voor 'Rijks Eigendom' en dat aantoont dat deze wapens na 1945 door het Nederlandse koninkrijk in de bewapening zijn genomen. Inv. nrs. 003645 + 003286

keizerrijk. De aanmaak van de Mauser karabijnversie zou nog enige tijd op zich laten wachten en om toch op korte termijn een centraalvuurkarabijn voor de bereden troepen ter beschikking te hebben werden de Franse Chassepots omgebouwd. In totaal zouden zo'n 275.000 karabijnen model 1873 voor de kurassiers en lansiers worden vervaardigd uit veroverde Franse wapens. Een kleine halve eeuw later zien we iets vergelijkbaars gebeuren bij onze zuiderburen: na de wapenstilstand van 1918 verlieten de Duitse troepen België, grote hoeveelheden wapens achterlatend. Hieronder bevonden zich ook Maxim mitrailleurs M08/15. Deze werden na de oorlog gemodificeerd door de Manufacture d'armes de l'état en in gebruik genomen door het Belgische leger. Hiertoe werden deze wapens ondermeer voorzien van een nieuwe loop in het Belgische kaliber 7.65 x 53, nieuwe richtmiddelen en een verstelbare kolf. Toen Nederland in 1945 werd bevrijd, was er ook een groot gebrek aan vuurwapens. Logisch dus dat er in die eerste periode na de oorlog ook volop

Duitse wapens werden verstrekt aan Nederlandse troepen. In de collectie bevinden zich een aantal vuurwapens die zijn gestempeld met de letters R.E.⁸ Naar verluidt zou dit Rijks Eigendom betekenen, wat zou impliceren dat deze wapens door de Nederlandse overheid zijn gebruikt. Het is niet exact bekend wie deze wapens heeft laten stempelen, maar mogelijk is dit tijdens de woelige dagen rondom de bevrijding gebeurd door de Binnenlandse Strijdkrachten. Daarnaast zijn bijvoorbeeld ook Duitse K98 karabijnen in de collectie aanwezig

134

Afb. 21. Agent van de Papoea veldpolitie op Nieuw-Guinea met een Duitse K98 uit de oorlog. Het wapen ontbeert een pompstok. De K98 was het standaardwapen voor de politie aldaar. Ook MP40's werden verstrekt. Inv. nr. 00146983

Afb. 22. Deze Duitse K98 is na de oorlog gebruikt door het departement van Financiën, getuige de stempeling. Inv. nr. 004635

Afb. 23. Duitse K98, rond 1950 bij de Artillerie Inrichtingen omgebouwd tot schermgeweer. Inv. nr. 002023

135

die na 1945 bij de Artillerie Inrichtingen zijn omgebouwd tot schermgeweer. Ook andere overheden in Nederland gebruikten wapens van de voormalige bezetter. Zo was de Papoea politie in Nieuw-Guinea tot 1962 uitgerust met K98 karabijnen en MP40 pistoolmitrailleurs. De na-oorlogse harde bijstandseenheid van de rijkspolitie had, naast Duitse karabijnen, zelfs MG34's in de bewapening. Ook het departement van Financiën bezat mauserkarabijnen getuige een exemplaar in de collectie met het stempel DvF. Vermoedelijk zal dit exemplaar in gebruik zijn geweest bij de douane. Getuige enkele exemplaren in de collectie, werden rond 1950 ook K98-karabijnen bij de Artillerie Inrichtingen omgebouwd tot schermgeweren voor het Nederlandse leger. Een type oefenwapen dat tegenwoordig onbekend is in de krijgsmacht.

Niet alleen vuurwapens werden gebruikt als buitwapens, ook bij blanke wapens kwam dit wel voor. Helaas werden deze wapens vaak echter niet gemodificeerd, en zijn ze niet als zodanig herkenbaar. Een van de bekende uitzonderingen is de zogenaamde Heiho-klewang: een type klewang van het KNIL dat na de overgave van Nederlands-Indië werd gebruikt door Indonesiërs in Japanse hulptroepen, de Heiho. Deze klewangs werden gewijzigd door ze in te korten en de gevestkorf weg te nemen. Op een vergelijkbare wijze werden bijvoorbeeld ook Nederlandse stormdolken tijdens de Tweede Wereldoorlog

Afb. 24 Een klewang van de Heiho, een Japans hulpkorps dat in 1943 in Nederlands-Indië werd opgericht. De gevestkorf is verwijderd en de kling is ingekort evenals de schede. Inv. nr. 015934

136

Afb. 25 Duitse mauserbajonet, door het Noorse leger gemodificeerd voor passing op het Garandgeweer. Hiertoe is de greep gewijzigd en is de schede voorzien van ophanghaken, zodat deze in de koppel naar Amerikaans model past. Inv. nr. 019218

gemodificeerd en doorgedragen. Ook in andere landen werden blanke wapens wel gemodificeerd: het Noorse leger besloot na de oorlog om Duitse bajonetten te modificeren, zodat ze geschikt waren voor het Amerikaanse Garandgeweer. Dat er nog steeds buitwapens in gebruik zijn bij diverse legers, bewijzen onder meer de Duitse Bundeswehr en de Afghaanse rebellen. Toen Oost- en Westduitsland met elkaar werden verenigd in 1990, was er een groot overschot aan Oostduits oorlogsmaterieel. Toen dan ook zeven jaar later een nieuw geweer werd geïntroduceerd bij de Bundeswehr, werd weliswaar niet besloten om de Oostduitse kalasjnikov te nemen (hoewel daarvan grote hoeveelheden beschikbaar waren), maar om een nieuw ontwerp van de firma Heckler & Koch in te voeren: de G36. Als bajonet werd echter voor een oud model gekozen: de Oostduitse bajonet van de kalasjnikov. Deze werd gemodificeerd door de

137

Afb. 26 De bajonet voor het moderne geweer G36 is een gemodificeerde kalasjnikovbajonet van het voormalige Oostduitse leger. Inv. nr. 019638

Afb. 27 Deze Russische Kalasjnikov is in Uruzgan door ISAF-troepen op de tegenstander buitgemaakt. Inv. nr. 007854

geweerbevestiging zodanig aan te passen dat die aan de nato-normen voldeed, en ook de ophanging aan de koppel te moderniseren.

De huidige tegenstander van de Nederlandse troepen in Uruzgan maakt ook vooral gebruik van buitwapens. Zo hebben de Britse troepen die tot 1919 over Afghanistan heersten grote hoeveelheden Martini Henry's en Lee Enfieldgeweren achtergelaten; wapens die nu nog gebruikt worden in de strijd tegen de NAVO-troepen. Ook de 10-jarige aanwezigheid van het Russische leger aldaar (1979-1989) heeft er voor gezorgd dat grote hoeveelheden Russische geweren, mitrailleurs en granaatwerpers tot op de dag van vandaag de grootste tegenstanders vormen voor de ISAF-eenheden.

Ook bij toekomstige oorlogen zal het ongetwijfeld blijven voorkomen, dat buitwapens worden ingezet; vooral als het gaat om conflicten waarbij strijdende partijen tegenover elkaar staan die op technologisch gebied geen gelijken zijn.

138

Literatuurlijst

- Beliën, P., *Het Romeinse leger in Nederland* (Delft 1996)
- Breukers, J., 'Gewapend tegen oproer, de bewapening en uitrusting van de Amsterdamse karabijnbrigade, 1935-1940, en harde bijstandsdetachementen der rijkspolitie in de vijftiger jaren', in: *Nederlands Politie Museum jaarboek '95*, 39-42
- Carney, K. & R.W. Edwards, *Captured Mosin-Nagant rifles*, op www.mosinnagant.net
- Eckardt, W. & O. Morawietz, *Die Handwaffen des Brandenburg-Preußisch-Deutschen Heeres 1640-1945* (Hamburg 1957)
- Goldsmith, D.L., *The devil's paintbrush, Sir Hiram Maxim's gun* (2002)
- Harrison, G.A., *United States Army in World War II, the European Theater of operations, Cross-Channel Attack* (Washington 2002)
- Hintermeier, H., *In der Stunde der Not, die fremdländischen Gewehrmodelle in Österreich-Ungarn 1914-1918* (Wien 2003)
- Jervas, B., German coastal defence in Norway during WW II, op www.feldgrau.com/norwcoast.html
- Pawlas, K.R. 'Die 7,5 cm Pak 97/38', in: *Waffenrevue* 28, 4533-4552
- Pawlas, K.R. 'Beutegeschütze bei der Deutsche Wehrmacht', in: *Waffenrevue* 63, 125-145
- Puype, J.P. & R.J. de Stürler Boekweit, *Klewang, catalogus van het Legermuseum* (Delft 2001)
- S.n. *Kaliber-einheiten der Artillerie-Munition für Beutegeschütze* (1944)
- Spielberg, W.J., *Beute-Kraftfahrzeuge und -Panzer der deutschen Wehrmacht* (Stuttgart 1999)
- Vries, G. de, "Duitse militaire wapens: Beutewaffen", in: *SAM* 94, 56-61
- Vuillemin, H., 'La grande aventure des fusils expérimentaux', in: *La Gazette des Armes* 255, pp.47-49

- Willemsen, M., 'De Nederlandse bewapening op Nieuw-Guinea 1950-1962' in: *SAM* 126 (dec.2003/jan.2004),26-31
- Wrobel, K.-H., *Drei Linien: die Gewehre Mosin-Nagant* (Schwäbisch Hall 1999)

Noten

- 1 Harrison, p. 240 (memo van het Oberkommando Des Heeres, 6-12-1941, titel *Umbewaffnung von Westdivisionen auf Beutewaffen*)
- 2 Het boek van Spielberg gaat uitgebreid in op allerlei buitvoertuigen die het Duitse leger tijdens de Tweede Wereldoorlog bezat.
- 3 Voor een afbeelding van een dergelijke nagel, zie ook het artikel van J. Hilkhuisen over een merkwaardig aandenken elders in deze publicatie, waar een gave nagel wordt getoond onder in het reliekenkastje.
- 4 Ontleend aan Jervas
- 5 In het Duitse leger werden Lebelgeweren verstrekt aan spoorwegtroepen; hun mausergeweren werden dan vervolgens ter beschikking van de infanterie gesteld (mededeling Dr. D. Storz, Bayerisches Armeemuseum).
- 6 De door de Duitsers gebruikte buitwapens werden vanaf 1915 voorzien van een eigendomsmerk van het Duitse rijk, om te voorkomen dat ze standrechtelijk door de vijand zouden worden geëxecuteerd wegens plundering (mededeling Dr. D. Storz, Bayerisches Armeemuseum).
- 7 Eckardt & Morawietz, p. 140
- 8 Het betreft een Duits Gewehr 43 (003288), een Duitse karabijn K43 (003286), een Britse Lee Enfield no. 4 (004636) en een Italiaanse Beretta pistoolmitrailleur model 38/42 (003645).

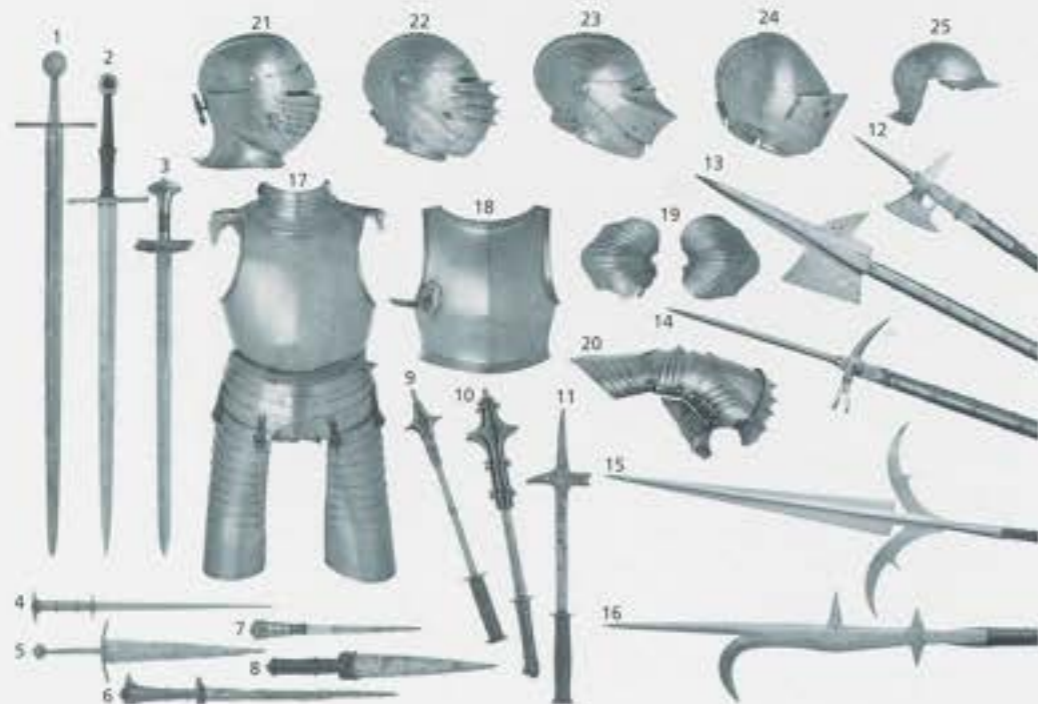
139

Harm Stevens en Casper van Bruggen

Wapens van ridders en landsknechten

Hellebaard, strijdhamer, roncone, klootdolk, katzbalger en anderhalfhander. Achter deze verbeeldingsvolle benamingen gaat een blank ijzeren wereld schuil van het wapen in de middeleeuwen en renaissance. Het eeuwenoude arsenaal van ridders en landsknechten uitgelegd.

Het Legermuseum in Delft beheert met afstand de grootste en belangrijkste verzameling wapens uit de middeleeuwen en renaissance in Nederland. Met deze (kunst)historische tijdperkaanduidingen wordt gedoeld op de periode van omstreeks 1100 tot omstreeks 1550. Door middel van tentoonstellingen en publicaties heeft het Legermuseum in de jaren '90 ruim aandacht gegeven aan de collectie wapens die gedragen werden in de Lage Landen na 1550, dat wil zeggen uit de tijd van de Tachtigjarige oorlog (1568-1648) en de daarop volgende decennia van militaire macht van de Republiek in de zeventiende eeuw. Dat heeft onder meer geresulteerd in de tentoonstellingscatalogi *Het arsenaal van de wereld. De Nederlandse wapenhandel in de Gouden eeuw* (1993) en *Van Maurits naar Munster. Tactiek en triomf van het Staatse Leger* (1998). Beide boeken vormen een belangrijke referentie voor andere musea, maar ook voor de opstellers van veilingcatalogi in binnen- en buitenland. Nu is het tijd om de evenzeer referentiewaardige verzameling middeleeuwse en renaissance wapens in het Legermuseum voor het voetlicht te brengen. Dat is in de voorgaande jaren gebeurd door middel van de semi-permanente tentoonstelling voor kinderen *Ridder Roderik. Een middeleeuws avontuur*. Vanaf voorjaar 2010 wordt in de tentoonstelling *Toernooiridders* een deel van deze collectie getoond. Een bestandscatalogus, *Wapens van ridders en landsknechten in het Koninklijk Nederlands Legermuseum* is in voorbereiding. De uitklaplaak biedt een greep uit het corpus dat in *Wapens van ridders en landsknechten* wordt behandeld. Behalve de hier getoonde wapens uit de categorieën helmen en harnasdelen, stokwapens, zwaarden en dolken zal het nog te verschijnen

boek ook kruisbogen, schilden en een kleine, maar belangrijke groep vuurgeschut behandelen. Per groep wapens (zwaarden, dolken etc.) zijn de verhoudingen van de wapens onderling zoals in werkelijkheid, behalve in het geval van de wapenhandschoen (20) die verhoudingsgewijs groter is afgebeeld.

Zwaarden

1. Zwaard, eenhander, 1100 - 1200

inv. nr. 011110

lengte totaal: 1147 mm/klinglengte: 988 mm/grootste breedte kling: 46 mm
Gevest bestaande uit een rechte pareerstang van cirkelvormige doorsnede, een brede klingangel, waarover de klinggeul verder doorloopt, en een ijzeren schijfvormige knop. Lange tweesnijdende kling met vloeiend verloopende enigszins bolle contour naar de afgeronde punt. Smalle centrale geul doorlopend tot ongeveer een vijfde van de klinglengte en met een in tin (?) geïncrusteerde tekst: + INI OMNICI FECIT en een diep ingeslagen merk (mogelijk een klaverblad) en op de andere zijde in de geul: [...] OLINI FECIT. De klinginscriptie, waarvan het Latijnse woord *fecit* ('maakte mij') deel uitmaakt, verwijst vrijwel zeker naar de vervaardiger van het zwaard namelijk de zwaardsmid. De vorm van de kling wijst erop dat dit zwaard in de eerste plaats bedoeld was om mee te houwen.

2. Anderhalfhander, 1450 - 1525

inv. nr. 011102

lengte totaal: 1068 mm/ lengte kling: 783 mm/breedte kling: 45mm/lengte pareerstang: 183 mm

Gevest met schijfvormige knop met ingevijlde kabelranden en met een kleinere concentrische d.w.z. eveneens cirkelvormige uitholling op de buitenzijde. De pareerstang is horizontaal S-vormig gebogen. De kling loopt geleidelijk spits toe naar de punt. Er is een centrale graat met aan weerszijden holle vlakken, waardoor de kling enigszins plat-ruitvormig van doorsnede is. De vorm van de kling met een centrale graat die tot aan de punt doorloopt, duidt erop dat dit een zwaard was bedoeld om mee te steken. Dit type is veelvuldig afgebeeld door o.a. Albrecht Dürer (1471-1528) en enkele van diens tijdgenoten.

3. Landsknechtzwaard, zogenaamde *Katzbalger*, 1520 - ca. 1550

inv. nr. 013212

lengte totaal: 821 mm/lengte kling: 670 mm/grootste breedte kling: 35 mm
Gevest met een gevestknop met lange hals die qua vorm een voortzetting is van het bovenste deel van de greep. Overdwars over de gehele breedte van de bovenkant een dikke kam. De pareerstang is in het horizontale vlak sterk S-vormig gebogen. De eerste bocht op iedere arm heeft eerst een verdikking als het ware gevormd door over elkaar geschoven kelken en vervolgens spiraalgevonden ribbels en groeven. Tot kort vóór het uiteinde worden de armen dunner

en eindigen in afgeplat-bolvormige knoppen met rondom een stel groeven. Kling recht, tweesnijdend en ruitvormig van doorsnede en met een centrale geul van ongeveer 250 mm lengte gemeten vanaf de pareerstang. De etymologie van de Duitse naam *Katzbalger* is onduidelijk maar er is een consensus dat *balger* van het Middelhoogduitse werkwoord *balgen* komt, dat vechten, of eerder "knokken", betekent terwijl het woord *Katz* mogelijk een verbastering is van *kurz* d.w.z. kort.

Dolken

4. Landsknechtdolk (?), midden tot eind 15^e eeuw

inv. nr. 011121

totale lengte: 349 mm/lengte kling 262 mm/grootste breedte kling: 14 mm.
De stootplaat van deze dolk is op de draagzijde gereduceerd om bij het dragen van de dolk aan een riem geen hinderlijke drukking in de zij te krijgen. Daarom is het vermoedelijk een dolk die bij een kostuum of bij burgerkleding werd gedragen. De kelkvormige schijfknop komt al meer in de richting van de vroege typen landsknechtdolken uit het eind van de vijftiende eeuw.

5. Dolk, Noord-West Europa, 1375 - 1400

inv. nr. 011099

totale lengte: 345 mm/ lengte kling: 240 mm/grootste breedte kling: 27 mm/lengte pareerstang: 92 mm.

De greep van deze dolk ontbreekt. Wel zichtbaar is een platte ijzeren angel met een dubbel-conische, gefacetteerde bronzen knop. Ijzeren pareerstang met enigszins omlaag gebogen armen. Spitse, tweesnijdende stalen kling van plat-ruitvormige doorsnede, van boven onder de pareerstang breed beginnend en gelijkmatig taps naar de punt aflopend.

6. Landsknechtdolk, 1490-1510

inv. nr. 015440

lengte totaal: 402 mm/ lengte kling: 278 mm/ grootste breedte kling: 21 mm
Het gevest is duidelijk verwant aan dat van het landsknechtzwaard (vergelijk no 3). De slanke veelkantige greep is nog gotisch, terwijl de kabelvormige ribben rondom de greep en de horizontaal S-vormige pareerstang kenmerkend zijn voor de renaissance. De kling is geheel vervormd door destructieve corrosie.

7. Dolk, Bourgondisch (?), einde 15^e eeuw

inv. nr. 017481

totale lengte: 276 mm/lengte kling: 188 mm/grootste breedte kling: 15 mm.
De greep van deze Bourgondische dolk bestaat uit delen van zilver en messing met versieringen van lofwerk, arabesken en voluten. De sterke kling loopt taps af naar de punt. De typische klingvorm kan maar op één soort van gebruik wijzen namelijk die van pantsersteker, dus een kling die door een flexibele vorm van lichaamsbescherming, een pantser (Middelnederlands *pansier*), moest kunnen steken.

8. Klootdolk, 16e eeuw

inv. nr. 011118

lengte totaal: 345 mm/ lengte kling: 214 mm/grootste breedte kling: ca. 36 mm
Dolk met houten greep met twee bolle banden, één bovenaan en deel uitmakend van een kalot-achtige gevestknop, de ander onder het midden. De pareerplaat onder het stel kloten is samengesteld uit op elkaar gestapelde dunne plaatjes, afwisselend van ijzer en koper. Klootdolken, die in de negentiende eeuw en ook daarna nog enigszins preutser (maar wel minder precies) "nierdolken" werden genoemd, ontleen hun veelzeggende benaming aan de twee knobbels aan weerszijden van de onderkant van de greep.

Steeuwapens

9. Strijdkolf, ca. 1500

inv. nr. 011097

lengte totaal: 512 mm/grootste breedte slagkop: 78 mm.

Strijdkolf met bovenaan de schacht een ijzeren slagkop bestaande uit zes slagbladen met elk een hol-driehoekig profiel. Door hun vorm waren de slagbladen van deze strijdkolven geschikt om door harnasplaten en helmen heen te dringen. Het scheidde natuurlijk ook dat het wapen door zijn zwaarte grote massa had. Strijdkolven waren typische ruiterswapens.

10. Strijdkolf, ca. 1500

inv. nr. 011498

lengte totaal: 562 mm/grootste breedte slagkop: 99 mm.

Aan de bovenkant van de greep van deze strijdkolf bevindt zich een schijf met rechthoekige sleuf ten behoeve van een draaghaak of een polsriem. De bovenste helft van het wapen wordt ingenomen door acht langwerpige slagbladen. Het bovenuiteinde van de slagkop wordt gevormd door een langwerpige knop op een schijfje.

11. Ruitersrijdhamer, 1400-1450

inv. nr. 011496

totale lengte: 586 mm/breedte van de hamer- en haakcombinatie: 130 mm/lengte punt: 125 mm

De schacht van deze ruitersrijdhamer bestaat uit een dikke ijzeren staaf van rechthoekige doorsnede bovenaan eindigend in een lange viervlakkige punt. Alles vormt één geheel met een overdwers lopende hamer- en haakcombinatie. De ruitersrijdhamer was een slagwapen voor gebruik te paard. In de vijftiende en zestiende eeuw was hij een oorlogswapen, zoals dit exemplaar. Later deed hij ook dienst als bevelhebbersteken.

*Stokwapens***12. Pollaxe**, 1400-1550

inv. nr. 016654

lengte totaal: 1997 mm/breedte gemeten over bijblad en haak: 185 mm/lengte van de punt plus de veren: 416 mm

Ijzeren kop gaat bovenaan over in een korte dikke steekklng. Het bijblad heeft een in zijaanzicht bol verlopende snede en aan de tegenoverliggende zijde een naar de stok gerichte haak. Het bijblad vormt tezamen met een dikke rechte haak op de tegenoverliggende zijde één afzonderlijk geheel dat over de steekklng en het paar veren dat ter plaatse uitkomt heen geschoven is. Pollaxes werden ook gebruikt in het voettoernooi-in-het-perk, een omsloten strijdperk voor twee ridders te voet.

13. Hellebaard, ca. 1500

inv. nr. 011114

lengte totaal: 2918 mm/breedte gemeten over bijblad en haak: 236 mm/lengte punt: 405 mm

De naar onderen toe breed uitlopende kling heeft over de gehele lengte een centrale. Het bijblad heeft een rechte snede, die iets schuin naar de stok toe verloopt. De bijl die aan de kop van de hellebaard en sommige andere stokwapens zat, diende natuurlijk om daarmee met een wijde zwaai van het wapen een verpletterende slag toe te dienen. De kracht van de slag werd bepaald door de lengte van de stok en natuurlijk overtrof het geweld van een dergelijke slag dat van bijvoorbeeld een slag met een zwaard. Echter langer dan ca. 2.20 m kon men de stok niet maken want dan zou men er niet meer mee kunnen manoeuvreren. Ook kon men met de hellebaard nauwelijks schermbewegingen maken (dus al zwaaiend of onmiddellijk na de zwaai een verdedigende beweging maken). In die zin was hij dus minder handelbaar dan een gevestwapen.

14. Luzernse hamer, 15^e eeuw

inv. nr. 016655

lengte totaal: 2392 mm/lengte hamer inclusief haak: 975 mm/lengte kling: 398 mm

Bovenaan een steekklng van ruitvormige doorsnede. Op het bovenste deel van het huis is overdwars een separate hamer vastgezet met een pen. De hamer heeft een kop van vier punten van vierkante doorsnede en eindigt achteraan in een haak. De Luzernse hamer was een weinig substantieel wapen dat op het slagveld niet bijster veel kan hebben uitgericht.

15. Corsesca, ca. 1500

inv. nr. 013207

totale lengte: 2660 mm/lengte Kling inclusief huis: 895 mm/breedte gemeten over de vleugels: 445 mm.

De kling is spits-driehoekig in zijaanzicht. Aangeweld aan de top van het huis is een stel vleugels die naar boven toe een buitenwaartse bocht maken en taps verlopen naar versterkte eindpunten van ruitvormige doorsnede. Op elke vleugel halverwege de onderrand een doorn. De corsesca was een bij uitstek Italiaans wapen dat ontstond tijdens de Italiaanse oorlogen van 1494-1514.

16. Roncone, 1520-1530

inv. nr. 011896

lengte totaal: 2515 mm/grootste breedte kop: 248 mm/totale lengte kop: 844 mm.

Het huis loopt naar boven taps toe en gaat over in een stel naar beide zijden uitstekende punten. Daarboven komt de eigenlijke kling met een gewelfde snede op de ene en een rechte rug op de andere kant. Op het midden van de rug steekt een sterke en dikke punt recht opzij uit. Op de tegenoverliggende kant zet de gewelfde klingsnede zich bovenaan voort in een grote haak met scherpe sneden. De klingrug zet zich voort in een lange steekklng van ruitvormige doorsnede. Evenals de corsesca was de roncone een bij uitstek Italiaans wapen en uit dezelfde tijd.

*Harnasdelen***17. Landsknechtharnas**, eind 15^e/begin 16^e eeuw.

inv. nr. 050373

lengte totaal: 840 mm/breedte: 365 mm

Harnas van ijzer, bestaande uit borst- en rugplaat, dijbeenplaten en een ringkraag. De gladde borstplaat is tamelijk bol en heeft versterkte, uitstaande randen langs de arm- en nekuitsnijdingen. Iedere dijbeenplaat bestaat uit tien stroken die steeds d.m.v. twee scharnierende klinknagels aan elkaar zijn bevestigd. De onderste strook is veel breder dan de rest. Naar onderen toe zijn de stroken meer naar het been gevormd, d.w.z. zijn zij steeds sterker overdwars gebogen. Harnassen van dit type werden gedragen door landsknechten, die veelal dienst deden als voetvolk.

18. Borstplaat, ca. 1510

inv. nr. 050760

hoogte: 364 mm/breedte: 361 mm /diepte: 185 mm

Van ijzer, de bovenste helft gebold en met een middengraat die op de onderste helft van opzij gezien enigszins hol verloopt. Smalle uitstaande buikkraag met drie gaten voor klinknagels. Arm- en nekuitsnijdingen met brede, platte uitstaande randen. Tegen de armuitsnijding rechts bevindt zich een lanssteun vastgemaakt op een dikke ijzeren plaat door middel van twee schroeven met dikke bolle koppen. Op de linkerrand van de genoemde plaat een opstaande kraag ter afketsing van lansstoten. Zoals het woord zegt is de lanssteun bedoeld om de lans in aanslag op te laten rusten waarbij het achteruiteinde onder de oksel kon worden gehouden.

19. Twee elleboogkappen, 1510-1520

Inv. nr. 058740 (links) totale lengte: 208 millimeter breedte: ca. 120 mm
en 058741 (rechts) totale lengte: 234 millimeter breedte: 115 mm
In elke klap zijn een bolting met twee uitstulpingen in een vloeiend verloop uit-
gevoerd. De oppervlakte heeft 16 ribbels, gemarkeerd door gegraveerde lijnen,
met daartussen brede groeven, radiaal geprofileerd van de elleboogholte uit.
Elleboogkappen, überhaupt alle helmreliëfs, met dergelijke dunne richels
["Wärfelungen"], radiaal of schuin aangebracht, behoren tot de zogenaamde
Maximiliaanse hermschild.

20. Wapenhandschoen, 1470-1490

Inv. nr. 050781
lengte: 232 millimeter over de handrugplaat: 92 mm
Zijnen wapenhandschoen voor de linkerhand, bestaande uit een klap, een pols-
plaat, een handrugplaat - met twee aangeknochten geleidingen t.w. een knokkel-
strook aan het wie en een extra strook aan het andere uiteinde - en een tefen-
rijsende dumpplaat. De uitgedreven punten markeren de knokkels op de hand
alsmede de knokkel van de pols d.w.z. die van de ellepijp. De neklijn op het
stank en de lepenvormig gevraagende ribben wijzen op de hoogstrijk, met
een vermoedelijk Zuid-Duitse herkomst.

Helmen**21. Armet met blaasbuis en nekstrijf, ca. 1505-ca. 1510**

Inv. nr. 050758
breedte buitenste helmboel: 208 millimeter helmboel: 211 millimeter buiten-
ste helmboel: 255 millimeter helmboel: 238 millimeter helm: 322 millimeter
nekstrijf: 80 mm
Deze helm is het product van de wens het hoofd volledig met ijeren platen te
omkleden. Het is een nauwsluitende visierhelm met grote kaskplaten die heel
ver naar achteren doorlopen en die om hem op- en af te kunnen zetten openge-
voeren moesten worden. De gezichtsbescherming bestaat uit een blaasbuis-
plaat, op- en neer gaand en draagbaar aan de zijken door middel van grote
afgeplaat-hulle klinknagels. De vizierplaat loopt zonder onderbreking door van
links naar rechts. Achterop de helm is een zogenaamde nekstrijf bevestigd. Wat
functie van de nekstrijf was is niet precies bekend.

22. Armet met nekkrans en blaasbuis, 1520-1530

Inv. nr. 050427
lengte totaal: 335 millimeter totaal: 278 millimeter breedte: 235 mm
Helm van ijzer, de helmboel uit één plaat gemiddeld en met een brede, lege geka-
belde kam over het midden. Parallel aan de kam lopen de regelmatig afstand
van elkaar ribbels als geflankeerd door gegraveerde lijnen. De onderrand van
de kaskplaat en die van de helmboel vormen tezamen een brede gekabbelde nek-

krans. Vlier van het blaasbuis type met vier horizontale vouwen waarin lang-
overige luchtgaten zitten. Boven de bovenste vouw zitten twee zijdenplaten.

23. Duitse armet, 1520-1530

Inv. nr. 050748
lengte: 370 millimeter breedte: 270 mm
De onderrand van de kaskplaat en die van de helmboel vormen tezamen een
brede gekabbelde nekkrans. De nekkrans van de helm moet nauw aansluiten op
de kran van een ringkraag zodat één doorsnede kran ontstaat waarin de
helm in het horizontale vlak door de beweging van het hoofd naar links en
rechts gekanteld kan worden. Maar het was door deze constructie onmogelijk
het hoofd met helm en al omhoog en omlaag te richten.

24. Armet voor het toernooi, midden 16 eeuw

Inv. nr. 050422
lengte: 335 millimeter breedte: 185 millimeter hoogte: 256 mm
De bescherming van de voorste helft van het hoofd, die inclusief het vizier,
bestaat uit drie delen: (1) een vizier met een horizontale kijkplaat, het geheel
geïntegreerd met een voorhoofdplaat die tot aan de achterkant van de helm-
boel reikt, (2) een gezichtplaat die het vizier gedeeltelijk dubbeleert en waarvan
de onderrand over (3) een kaskplaat heenvalt. Alle genoemde delen kunnen
omhoog en omlaag draaien op één set klinknagels opzij. De schroef op de
gezichtplaat dient ter bevestiging van een hier niet aangegeven overgechts-
plaat, die nog eens extra bescherming moest bieden. Deze zware helm was
bedoeld voor de joest, het steekspel met een banier.

25. Bourgondische stormhoed zgn. capellina of casquet, ca. 1510

Inv. nr. 054264
helmboel breedte: 186 millimeter helm: 271 millimeter gemiddeld van de voorrand:
132 millimeter breedte helmklep: 272 mm
Schermende helmklep, opzij bevestigd d.w.z. twee hulle klinknagels en
bestaande uit een smalle verticale vlier omgebogen tot een brede horizontale
strook die de eigenlijke klap vormt. Nekklep bestaande uit vier stroken waarvan
de onderste drie voorzetten zijn van verticale rechthoekige deuken, door middel
waarvan de draaien op en neer kunnen schuiven. De onderste nekstrook is zo
surt met de helmklep. Deze helm, die als een soort palm-klap op het hoofd
zat, is het type van een latere helm, de Bourgondische stormhoed.

Casper van Bruggen

‘Genomen met een slecht toestel’

Opmerkelijke foto's uit
Nederlands-Indië, 1945-1950

De militair-historische foto's uit de collectie van het Legermuseum worden veelal toegepast ter illustratie van een verhaal. Soms echter is een foto een verhaal op zich. Het museum herbergt vele losse 'fotoverhalen' die zelden het licht zien. In dit artikel trekt de fotograaf van het museum zich hun lot aan en geeft ze de aandacht die ze verdienen.

Casper van Bruggen is de fotograaf van het Legermuseum

'Genomen met een slecht toestel'. Majoor F.J. Drost achter zijn eenvoudige bureau bij de Legervoorlichtingsdienst, Batavia 17 september 1947. Als voorlichter bekend met kwaliteit en duidelijkheid in foto's verantwoordigt hij zich voor de kwaliteit van deze opname, die hij desondanks toch heeft bewaard. Het lijkt geen geposeerd moment te zijn. Drost maakt de geconcentreerde indruk van iemand die duidelijk aan het werk is. Wellicht werd hij zich na de opname pas bewust van het feit dat hij gefotografeerd werd. Inv. nr. 00163091

De militair-historische foto's uit de collectie van het Legermuseum worden veelal toegepast ter illustratie van een verhaal. Meestal moeten ze een zo duidelijk mogelijk beeld geven van dat wat besproken wordt. Het liefst in directe betrekking tot, maar vaak ook in algemene zin. Veel foto's vallen buiten de boot vanwege onscherpte, beschadigingen, vage vlekken, ogenschijnlijk onbeduidende onderwerpen of personen, of simpelweg door een gebrek aan gegevens over het wie, wat en waar. In *Armamentaria* 42 kwamen de Indische fotoalbums uit de periode 1945-1950 al eens aan bod. Behalve albums bevat onze militair-historische fotocollectie, naast veel officiële (pers)foto's, een grote hoeveelheid losse foto's uit diezelfde periode die evenals de meeste foto's in de albums zijn gemaakt door militairen 'te velde'. Doorgaans gebeurde dit met eenvoudige (betaalbare) camera's, voorzien van een eenvoudig standaardlensje. Vaak zonder enige vorm van lichtmeting, op de gok aan de hand van een tabel of, als ongekende luxe, met behulp van een primitief los lichtmetertje. Dat laatste vergde wel enig inzicht en vooral tijd. Na enige tijd werd de instelling van sluitertijd en diafragma dan ook al gauw voor de vuist weg gegokt. In dit artikel komen ondermeer 'kneusjes' aan bod: vage foto's, ogenschijnlijk onbeduidende onderwerpen of juist met beschadigingen. Stilstaan bij foto's waar je normaal gesproken aan voorbij zou gaan. Maar ook bij verrassend mooie 'plaatjes' die om publicatie vragen. Een afdruk van een foto die al eens eerder werd gepubliceerd zonder duidelijke toelichting, blijkt op de achterzijde een en ander uit de doeken te doen rondom de voorstelling. Bij foto's zonder aanvullende achtergrondinformatie bieden aantekeningen achterop, of daar waar het albums betreft korte onderschriften, vaak net genoeg houvast om een foto in een juiste context te kunnen plaatsen.

'Analoge' fotografie blijft in gemaakte aantallen ruim achter op wat tegenwoordig digitaal vastgelegd wordt. Afdrukken van digitale fotografische bestanden, maar ook het uitsélectioneren en benoemen, is er vaak niet meer bij. Geen aantekeningen achterop, geen onderschriften. Als het in een digitale map met relevante titel komt te staan is dat al heel wat. De huidige digitale fotobestanden zelf bieden ons op zijn minst (mits de camera juist is ingesteld) datum en tijdstip van de opname, in enkele gevallen zelfs al de exacte coördinaten.² Ook tussen deze digitale veelheden zullen zich, ondanks de automaat van de camera, onbedoeld veel 'kneusjes' bevinden die, nader beschouwd, best eens 'plaatjes' zouden kunnen blijken te zijn.

De in dit artikel behandelde fotografische afdrukken kunnen, op een na, aangeduid worden als 'vintage' afdruk, een afdruk ongeveer uit de periode van de daadwerkelijke opname.³ De foto met inv. nr. 00162072 is later afgedrukt, op zogenaamd PE-papier.⁴ De titels tussen aanhalingstekens zijn letterlijk ontleend aan opschriften die achterop de afdrukken staan.

Inv. nr. 00163180

'Doorzicht naar m'n balkon', ?[onleesbaar] Kerkweg 74, Batavia september 1949. Deze foto komt uit een serie van acht die F.J. Drost maakte van zijn verblijfplaats in Batavia.

In september 1949 was het de meeste Nederlanders duidelijk dat Nederlands-Indië een aflopende zaak was. Velen legden voor hun vertrek de omstandigheden waarin ze hadden vertoefd vast voor het thuisfront. De foto toont een fraai gemeubileerde woning als onderkomen, wat in schril contrast staat tot de eenvoud van zijn werkplek (afb. 1). In het fraaie tegenlicht toont zich een combinatie van klassiek en modern: een rijkelijk bewerkt houten bureau met daarop een traditioneel Indonesisch beeld, naast enkele fraaie in de stijl van de Nieuwe Zakelijkheid ontworpen chromen buismeubelen. Het tweede wat opvalt is het geopende luik en de geopende louvre deur naar het balkon. In de deuropening staat een van de moderne, met corduroy overtrokken buisframe stoelen. Waarschijnlijk zat Drost op deze stoel, voor hij besloot zijn camera te pakken om het interieur vast te leggen als herinnering voor later.

Inv. nr. 00163111

'Zwaar nadenken over de moeilijkheden des levens' Januari 1947, Batavia.

Dit filosofisch getinte portret is er een van uitzonderlijke klasse, zowel in uitsnede als positionering en houding van de twee personen. Alsof de foto is gemaakt van twee acteurs, die poseren voor een affiche van hun literaire theaterstuk gebaseerd op Sartre.

Samen bepalen ze het kader van de opname. De figuur die het linkerkader voor zijn rekening neemt staat haaks op de camera. Met de hand aan de kin kijkt hij

naar beneden, (als) in gedachten verzonken. Hij draagt een donkere outfit, opvallend glanzende zwarte schoenen en op zijn hoofd iets wat nog het meest doet denken aan een boerenpet. De figuur rechts in de lichtere [kaki] outfit staat frontaal in beeld. Hij draagt een opvallend klein montuur met een enigszins intellectuele uitstraling. Eveneens met de hand aan de kin kijkt hij juist recht in de lens, en betreft zo de kijker bij het tafereel der denkers.

Het decor bestaat uit een opvallende afrastering in de achtergrond en een 'tapijt' dat wordt gevormd door diagonaal vallend zonlicht en schaduw. De opvallendste diagonaal verbindt de heren: samen staan ze in de schaduw van dezelfde boom. Tot slot zijn beider hoofden ter hoogte van hun denkweefsel aangesneden door het kader aan de bovenkant.

De heer rechts is 1° luitenant F.J. Drost, voorlichter, de heer links luitenant-kolonel F.B. Kroese, Hoofd Directoraat Leger Technische Dienst te Batavia.⁴ Kroese diende voor de Tweede Wereldoorlog als KNIL-officier bij onder meer de Constructiewinkel te Bandoeng.

Inv. nr. 00162951

'sid [soldaat] 1° klas Brink en kpl.[korporaal] Klauwen op de Boissevain'. Twee dienstplichtigen op een troepentransportschip onderweg naar Nederlands-Indië.

De militairen poseren treffend met een reddingsboei van het schip. De maker van de foto heeft waarschijnlijk geen parallaxcorrectie toegepast waar het wel nodig was. Spiegelreflexcamera's, waarbij men door de zoeker via spiegels meekijkt door de lens, kende men nog niet. De zoeker functioneerde separaat en bevond zich doorgaans boven of schuin boven de lens. Om door de lens (op de film) eenzelfde beelduitsnede te krijgen die je feitelijk zag door de zoeker was een correctie nodig in de richting van waar de zoeker zich bevond ten opzichte van de lens. Veel camera's waren daartoe voorzien van dunne hulplijntjes of kaders in het kijkvenster.

Na de uitsnede te hebben bepaald moest vervolgens de uiterste hoek van de beoogde opname langs deze lijntjes worden geplaatst om de lens in de juiste positie te plaatsen. De maker van deze foto, wellicht onbekend met het toestel

wat hem vermoedelijk voor de gelegenheid in de handen was gedrukt, hield hier in elk geval geen rekening mee. Daardoor is toevalligerwijs een zeer fraaie compositie ontstaan. De centrale scheur in de uitgedroogde emulsie, waarschijnlijk veroorzaakt door het dubbelvouwen van de foto, doet daar eigenlijk geen afbreuk aan. Het geeft een gepast historisch aanzien aan de afdruk. Hadden de twee militairen keurig in het midden van de foto gestaan, dan had de scheur onbedoeld een breuk tussen de twee gesymboliseerd.

Inv. nr. 00163322

'Dit is een troep echte K.N.I.L. soldaten die met hun bergpaardjes over alle bergen trekken'. De troep werd gefotografeerd op 5-dagvoetreizen van Bandoeng' (augustus 1947).

Deze foto met pauzerende KNIL-militairen is afkomstig van sergeant Ouwens, 1^e bataljon regiment infanterie 'Stoottroepen'. Groepsfoto's worden doorgaans van (te) ver weg gemaakt, alles en iedereen moet er helemaal op tenslotte. De meeste camera's waren toen nog voorzien van een vaste lens met een tamelijk beperkte beeldhoek, zeker voor bijvoorbeeld een 'brede' groepsfoto. Het zou kunnen dat de maker beperkt was in de afstand die hij kon nemen tot de groep en het geheel daardoor niet helemaal in beeld kon krijgen. Bewust of niet, dat deze foto 'in de groep' genomen is geeft een veel intiemer beeld van deze troep. De foto toont een beeld van de diversiteit zoals die voorkwam bij veel KNIL-eenheden. Zowel etnisch gezien als ook in uniformering, uitrusting en bewapening: Amerikaanse 'dungaree' jungleoveralls, 'plopperpetten' (veldpetten

naar Amerikaans voorbeeld), shortputtees van Brits model, Britse webbing en een Amerikaans lederen kijkertas; Britse Lee Enfield SMLE (no. 3) geweren en een katoenen wegwerpbandelier met Enfield patroonclips, maar ook een Australische pistoolmitrailleur Austen, een Britse Stengun, een Duits Mauser C96 pistool, een KNIL Geniekarabijn M.95 (vermoedelijk) en een klewang. Ook een van hun bergpaardjes poseert mee, alsmede een enorme stengel suikerriet.

Inv. nr. 00163315

Vermoedelijk is dit het vertrek van een patrouille bij ochtendgloren. Aan de afdruk is te zien dat er weinig licht was. De contrastloze afdruk doet vermoeden dat de opname onderbelicht is, waardoor een zogenaamd dun negatief is ontstaan: het negatief heeft te weinig licht kunnen opvangen om voldoende doortekening in het beeld te krijgen, vooral zichtbaar in de donkere partijen. Onderin is nog een vage lichte vlek zichtbaar, die vermoedelijk veroorzaakt is door recht in de lens vallend tegenlicht. Het oppervlak van de afdruk is bovendien hier en daar gaan 'zilveren', een kenmerk van verval wat metaalglans-achtige vlekken geeft.¹

Ondanks de matige kwaliteit komt het silhouet heel sterk over en zou prima kunnen dienen als omslagfoto voor een boek. De foto heeft veel sfeer in zich, als een vervagend beeld uit het verleden. Een kaderlid loopt voorop, netjes naast zijn mannen, de vuurwapens zijn nog geschouderd. De soldaten zijn licht uitgerust voor een voetpatrouille. Herkenbaar zijn ook de 'plopperpetten' die ze

op hun hoofd dragen. Het kaderlid trekt vooral de aandacht, zijn silhouet maakt een martiale indruk in dit geheel. Onbevreesd treedt hij het licht tegemoet. Net als de vorige foto komt deze opname uit de serie van sergeant Ouwens van het 1^e Bataljon Regiment Infanterie Stoottroepen. Op de achterkant staat met balpen geschreven '1 Pol', wat erop zou duiden dat deze patrouille tijdens de 1^e Positionele actie plaatsvond.

Inv. nr. 00162072
'Kampement van 1-42 RVA in Balong Bendo, tijdens natte moesson.' Balong Bendo, Oost Java, 1949.

Ongetwijfeld was op het moment dat deze opname werd gemaakt iedereen aan het schuilen voor de tropische regenbui. Wellicht dat de fotograaf, Lex de Herder van de Dienst Legercontacten, om de tijd te doden besloot een foto te maken van de hevige stortbui. Vermoedelijk heeft hij daarbij gebruik gemaakt van een ondersteuning of een statief. Alleen de regen is onscherp, wat duidt op een langere sluitertijd. De rest is duidelijk en scherp. Het tegenlichteffect (veroorzaakt door het hemellicht) geeft in combinatie met het contrastverloop (wat veroorzaakt wordt door de regen) een mooie dieptewerking. De diepe betonnen irrigatiegoot is in deze compositie bepalend. Deze leidt de blik automatisch van het afdakje naar het centrum van de foto, waar in de stromende regen een civiele Ford met een zogenaamde *jailhouse grill* staat. Dit type werd veel door de troepen in Indië gebruikt. Langs de Ford het typerende silhouet van een Papayaboom, links daarvan een jeeptrailer van het merk

Bantam, die omgebouwd is tot aggregaat-aanhanger. Over de afdruk is links naast het midden een beschadiging zichtbaar, wit streperig, van boven naar beneden. Deze beschadiging is evenwel niet hinderlijk, integendeel. In de richting van de stromende regen mee werkt het eerder versterkend. De negatieven van de Rotterdamse fotograaf Lex de Herder zijn ondergebracht bij het Nederlands Fotomuseum te Rotterdam. Onder inv. nr. 43836 is het negatief van dit positief terug te vinden. Op het oorspronkelijke bewaarzakje van het 6x6-negatief staat een beschrijving, die aanvullende informatie biedt over zowel de locatie als het voertuig: *kampement in Balong Bendo Oost Java, (vernield suikerfabriek) rode kruis auto, Indonesië, 1949*. De positief-afbeelding van het negatief toont exact dezelfde beschadiging als de afdruk uit de collectie van het Legermuseum, wat duidelijk maakt dat de emulsie van het negatief al beschadigd was op het moment dat deze afdruk werd gemaakt. Het oorspronkelijke beeld is vierkant, vooral aan de bovenzijde is het beeld flink aangesneden. Bovendien is het een zeer harde afdruk (hoog contrast): het negatief heeft, met name zichtbaar in de donkere partijen, veel meer doortekening.⁶

Inv. nr. 00174215
Bren-gun bestrijkt een vallei nabij Fort de Kock op Sumatra.

Over de schouder van de Brenschutter kijken we mee naar de overweldigende schoonheid van zijn schootsveld. De schutter draagt naast een Amerikaanse gecamoufleerde jungleoverall een opvallende Britse para- of motorhelm (zelfde metalen schaal). Links van de schutter bevindt zich een ondefinieerbaar object, wellicht geschikt als dekking, rechtsonder verschijnt nog een helm in beeld. Het betreft duidelijk geen gevechtsmoment maar een wachtpost. In alle rust kon deze foto worden gemaakt. Fort de Kock was door de U-brigade veroverd tijdens de 2^e positionele actie, eind 1948. De foto zal enige tijd later zijn gemaakt.

Op de achterkant van de foto staat een met potlood geschreven tabel:

	9/12	13/18
223	3	
258	1	
382	36	

De eerste kolom betreft vermoedelijk fotonummers, de tweede en derde kolom mogelijke afdrukformaten, met in de rijen daaronder het aantal bestelde afdrucken.

Deze afdruk is niet helemaal in orde. Een rechthoekig stuk van de rechterheft van de foto is, met een scherpe afscheiding tot bijna bovenaan, donkerder dan de rest. Dit zou in de doka veroorzaakt kunnen zijn, wellicht reden om deze 'misdruk' als kladpapiertje te gebruiken.

Fort de Kock heet tegenwoordig Bukittingi. Vergelijking met (satelliet)foto's op websites als *Google Earth* en *Panoramio* maakt al snel de prachtige vallei vindbaar, en wat op de foto zichtbaar is benoembaar: door de vallei (*Canyon Sianok*) stroomt de Sianok rivier, op de achtergrond is de voet van de Singgalang vulkaan zichtbaar. Op de foto gaat de top van de vulkaan schuil achter een wolkendek, een gebruikelijk fenomeen in de loop van de dag.

Al vóór de Tweede Wereldoorlog stond deze vallei bij Fort de Kock, het *Karbouwengat*, bekend als toeristische trekpleister. Op de satellietbeelden is, door nauwkeurig de vormen in het landschap te vergelijken, van bovenaf ook ongeveer de positie te bepalen van de Benschutter ten opzichte van de vallei. De plek bevindt zich waarschijnlijk in de omgeving van wat tegenwoordig *Jalan Panorama* (*Panoramaweg*) heet.

Inv. nr. 00174196

Doorgezakte Baileybrug tussen Garoet en Tasikmalaja, tussen 4 en 7 december 1947.

Een goede 'gemiddelde' foto van het voorval. Direct wordt duidelijk dat de zware voertuigcombinatie de oorzaak moet zijn van de doorgezakte staat waarin de brug verkeert. Op de Baileybrug zien we een M20 Prime Mover (Diamond T) met daarachter een trailer van het merk Rogers. Op de trailer staat een grote Catterpillar D4 bulldozer. Eromheen lopen wat militairen, aan de overzijde op de oever naast de brug bevindt zich een tijdelijke 'publieke tribune' waar omstanders het tafereel in zich opnemen.

Deze foto is al eens gepubliceerd. Hij is opgenomen in het boek *Pioniers over zee* dat de geschiedenis verhaalt van het bataljon Genietroepen van de 1^e divisie '7 December'. De foto staat op bladzijde 142 als illustratie bij het verhaal van het derde peloton van de 11^e Genie-veldcompagnie. Uit het bijschrift blijkt echter dat dit een incident betrof bij een andere compagnie: '... Een soortgelijk geval vond ook in het gebied der 13^e Veld-cie plaats...'. De kroniek van de 13^e Genie-veldcompagnie maakt echter, in tegenstelling tot die van het 11^e, helemaal geen melding van het soortgelijke incident. Welke reden er ook geweest is om het voorval niet te vermelden, jammer is dat wel. De korte verhalen van de pelotons van het 13^e roeren alleen andere periodes van actie aan, waar deze foto niet op zijn plaats zou zijn.

Slechts duidelijk is dat een brug bij Parang Koeda door een zelfde oorzaak als op de foto (in de kroniek vermeld op 10 september 1947) was ingezakt: *De oorzaak? Deze keer geen Banjir en geen sabotage, maar de gemakzucht van een paar chauffeurs: op de brug hing een break-down van de 1^e Inf. Brigade [Infanterie Brigade] en daarachter nog een kleinigheid van een low-loader, afgeladen met sloopmateriaal.* Het bijschrift maakt de foto tot een willekeurige afbeelding van 'dit soort voorvallen'. Dat de kroniek van de 13^e Genie-veldcompagnie met geen woord rept over het hier afgebeelde incident, heeft misschien te maken met het verschil dat het in dit geval was veroorzaakt door de gemakzucht van een chauffeur van de Genie zelf.

I GAROET - TASIKMALAJA
 tijdens een oververing actie op
 4 Dec - 7 Dec 1947 Inzakt een bull-
 dozer te hulp komen om een verniel-
 de weg te herstellen. Terwijl de
 jongens in de bergen rochten,
 zakte de trailer met bulldozer
 door een Bailey brug, waardoor
 alle gemotoriseerde aanvoer
 was afgebroken. Ze aan voer
 werd toen geïmproviseerd met
 muiterels en dragers. [E]

De handgeschreven tekst op de achterzijde van de afdruk uit de collectie van het Legermuseum licht het geval wel toe: het maakt niet alleen duidelijk waar en wanneer het incident (ongeveer) plaatsvond, maar ook wat er feitelijk aan de hand was en dat dit bovendien vrij ernstige consequenties had.

Inv. nr. 00162580

Deze vage foto is afkomstig uit een serie die geschonken is door Gerard van de Laak, die zelf destijds deel uitmaakte van het 4^e Eskadron Pantserwagens. De belabberde kwaliteit van de foto geeft het geheel een spannende sfeer, zoals die van de te haastig ontwikkelde negatieven die Robert Capa had geschoten van de Amerikaanse landingen op Omaha beach, Normandië 1944.

De vlekkerige foto zet ons in eerste instantie op het verkeerde been: de lucht lijkt bezwangerd met kruitdamp en rookkolommen, moedig knokken de militairen zich aan land, zo lijkt het.

De relaxte houding van de militairen die rustig aan land waden maakt duidelijk dat er tijdens deze landing van tegenstand echter geen (noemenswaardige) sprake lijkt te zijn.

Links in beeld de geopende 'muil' van een LST landingsvaartuig (de *Woendi* of de *Pelikaan*), waarvoor een jeep in het water staat. Dat de jeep stil staat blijkt uit de wijze waarop enkelen op en om het voertuig hangen. De jeep lijkt van het oorspronkelijk civiel vervaardigde type CJ2A te zijn, vanwege de op de grill liggende koplampen.

Op de achterzijde van de afdruk staat met stift een tekst geschreven. Deze was aanvankelijk deels onleesbaar door verlijmde papierresten, vermoedelijk afkomstig van het album waar de foto ooit uitgetrokken zal zijn. Na enig

'archeologisch' onderzoek kwam deze tekst tevoorschijn: 'Dit zijn geen mariniers, maar infanteristen die zich ontschepen op de strand van Pangandarang [...] de jeep geeft de diepte aan'.

De plaats Pangandarang is gelegen aan de zuidkust van West-Java, vlakbij Midden-Java. Eind oktober 1947 landde daar 'Detachment Neptunus': een landingsdetachment bestaande uit een infanteriecompagnie van 1-3RI (1^e bataljon 3^e Regiment Infanterie, de *Watermannen*), infanteristen van KNIL inf. V (het 5^e Infanterie bataljon KNIL *Andjing Nica*), een peloton genie en een pantserwagpeloton met een groep stormpioniers van het 4^e Eskadron Pantserwagens. Er bestond een vermoeden dat ALRI-troepen (Angketan Laut Republik Indonesia - Indonesisch-republikeinse marine) waren uitgeweken naar deze van landzijde zeer geïsoleerde kuststrook. Zowel bij de landing op het strand als de verdere bezetting van de kuststrook ondervond Operatie Neptunus geen enkele tegenstand.⁹

Inv. nr. 00162173

Een M3 Halftrack rijdt van een LCT (Landing Craft Tank) af. Het betreft een landing van mariniers op het eiland Madoera, als onderdeel van de 41^e Infanterie Brigade. Aan boord zien we een M5 International gereed staan om als volgende aan land te gaan.

Deze kleine foto van circa 5 bij 6 centimeter, tamelijk contrastloos afgedrukt, toont een prachtige actie tijdens deze landing. De maker van de foto heeft ongetwijfeld gewacht met afdrukken tot de Halftrack brullend in beeld

verscheen. Het voertuig maakte op dat moment flink snelheid om de zichtbaar steile helling op te geraken. De snelheid is te zien aan de onscherpte van het voertuig ten opzichte van zijn omgeving. Ondanks de onscherpte blijft de typische vorm van een Halftrack duidelijk herkenbaar.

Het gekozen diafragma zal vrij hoog zijn geweest (kleine lensopening), wat blijkt uit de zichtbare scherpte van zowel het landingsvaartuig, de persoon met ontbloot bovenlijf als de klonten aarde die opgeworpen worden door wielen en tracks. Om bij een kleine lensopening toch voldoende licht op het filmvlak te krijgen moest de ingestelde sluitertijd relatief lang zijn. Een snellere sluitertijd zou het moment 'bevroren' hebben, waardoor niet zo'n dynamische opname zou zijn ontstaan.

Inv. nr. 00162518

'De explosie'. Infanteristen met hun Britse 3 inch mortier, 'mortier van 8', in actie.

De granaat is kort voor de opname boven in de schietbuis van de mortier losgelaten. De twee militairen naast het stuk duiken weg voor de klap die zal volgen, links de richter (nr. 1), rechts de lader (nr. 2). Volgens voorschrift gaan zij in dekking onder het niveau van de loopmond, daar er altijd kans bestaat dat er nog resten van de drijfvlading vrijkomen. Achter deze twee zit het derde lid van de stuksbemanning, de munitiewerker (nr. 3). Alle drie houden ze met hun vingers hun oren dicht voor de klap. Links duikt nog iemand weg voor het schot, die behoort echter niet tot de bedieningsmansschappen van dit stuk. De militairen zijn geheel Brits uitgerust: Britse webbing en schotelhelmen, wat erop

duidt dat het vrijwel zeker landmachtmilitairen betreft. De webbing lijkt bovendien donker (zwart) gemaakt, wat onder meer bij militairen van het infanterie regiment Stoottroepen populair was.

Het is een dynamische opname van deze actie. De kans is groot dat de maker van de foto, al dan niet voorzien van gehoorbescherming, heeft gewacht op het moment van 'vuren' voor hij afdruckte. 'De explosie' schreef hij later op de afdruck. De rotklap die de mortier maakte toen de granaat begon aan zijn krombaan richting de Indonesiërs, stond hem blijkbaar nog helder voor de geest. Bewegingsonscherpte, waarschijnlijk veroorzaakt door het niet geheel stilhouden van de camera vanwege de vrijwel gelijktijdige schok van de drukgolf, maakt het geheel wat wazig. Om de schietbuis heen zijn (delen van) takken zichtbaar ter camouflage. De schietbuis zelf lijkt in de onscherpte nog te bewegen, maar dat kan gezichtsbedrog zijn. Wel hangt er links en rechts van het wapen een waas van rook die de achtergrond plaatselijk verhult, wat erop duidt dat de granaat zojuist is vertrokken.

Inv. nr. 00162369

Foto uit een serie gemaakt op 23 januari 1950 na de 'Coup van Bandung', ook wel APRA actie genoemd.¹⁸ Een uitgebreide serie foto's, gemaakt kort na deze 'coup', vond gretig aftrek onder vertrekkende Nederlandse militairen. De meest representatieve foto's uit de serie zijn in diverse publicaties verschenen: vooral een foto van militairen rond hun APRA truck en enkele foto's waarop meerdere gedode TNI militairen te zien zijn.

Deze foto brengt treffend in beeld hoe het dagelijks leven weer een aanvang neemt kort na de actie. Majoor Christan, die namens de Nederlanders kwam onderhandelen over de beëindiging van de actie, omschreef het later als volgt: *Het was een onwezenlijk gezicht. Veel gedode TNI militairen lagen op de trottoirs en op straat, maar het burgerverkeer bewoog zich ongehinderd daar tussendoor. Moeders op de fiets met een kind achterop en de normale wandelaars op de Braga, alles bewoog zich als op een normale dag.* Het lijkt bijna een beschrijving van juist deze foto te zijn. De foto is gemaakt vanaf de Braga, uitkomend op de Grote Postweg. Aanleiding voor de foto is, in de lijn van de serie, het lijk op de weg. Voor restaurant *Peiping*, gelegen aan de Grote Postweg, lopen enkele voetgangers. Meer rechts in beeld een groepje jongens, die zichtbaar gefascineerd de Bragaweg in kijken. De fietsers komen van de Braga en draaien net de Grote Postweg op. Of de fietsers bij elkaar horen is niet duidelijk; wel is duidelijk dat ze de bocht nauwelijks ruimer nemen, lijk of geen lijk.¹⁴ De achterste fiets trekt vooral de aandacht. De jongen, achterop zittend bij zijn moeder, kijkt nog even om naar het dode lichaam op de weg. Alsof het de normaalste zaak van de wereld is. Toevalligerwijs wordt dit benadrukt door het witte bloesje van zijn moeder, wat zijn hoofd lijkt te 'omkaderen'. Op de Braga lagen nog veel meer lichamen van gedode TNI'ers, voor deze fietsers was dit ongetwijfeld een van de vele die ze inmiddels waren gepasseerd.

166

Inv. nr. 00162396

Inschepping van het 1^e bataljon Jagers eind 1946 te Tandjong Priok, Batavia.

Het bataljon werd afgelost door eenheden van de 7 December divisie en vertrok naar Padang op Sumatra. Een fraaie opname van een Jager die samen met een Indonesisch jongetje aan het tellen is. Of ze nou in het Maleis of in het Nederlands aan het tellen zijn, de enigszins geopende mond van de Jager doet vermoeden dat hij de cijfers een voor een opnoemt.

De foto lijkt bijna in scène gezet als pro-Nederlandse propaganda. Die zou het prima doen bij het thuisfront. Het Indonesische jongetje draagt zo te zien een speciaal voor hem op maat vervaardigd uniformpje, compleet met ingekorte riem. De baret op zijn hoofd lijkt zo opgezet, dat het Nederlands leeuwje wat erop zit zo duidelijk mogelijk zichtbaar is. Mogelijk was hij door de Jagers van dit bataljon voorzien van deze outfit. Hij straalt zichtbaar plezier uit in het tellen met deze Nederlandse militair. De pink van de militair lijkt te bewegen, het lijkt erop dat er daadwerkelijk wordt geteld en niet slechts wordt geposeerd. De twee komen mooi scherp los van de waarschijnlijk bewust onscherp gehouden achtergrond. Naast voldoende afstand tot de achtergrond is dit diepte-effect eenvoudig te bereiken indien er gebruik gemaakt wordt van een teleobjectief met een bewust groot gehouden lensopening (groot diafragma, laag diafragmagetal). Ook het gebrek aan vertekening duidt op het gebruik van zo'n objectief. De camera moet er dan ook een zijn geweest met verwisselbare optiek (zoomlenzen bestonden immers nog niet). Het geheel is strak uitgekaderd en het standpunt mooi laag gekozen ter hoogte van de scène. De foto wekt dan ook de indruk gemaakt te zijn door een ervaren fotograaf, een professional misschien. Helaas geeft de achterkant van de foto daarover geen uitsluitsel. Doorgaans zou er dan een stempel op hebben gestaan van bijvoorbeeld een persagentschap of de Foto- en Filmdienst te Batavia.

167

Inv. nrs. 00174206, 00174207, 00174209 en 00174208

Tot slot een serie van vier foto's van een dropping: een vliegtuig dropt voorraden aan parachutes; de parachutes met voorraden zweven naar beneden; de voorraden zijn neergekomen op de weg en als laatste een foto waarop militairen zich ontfermen over de voorraden. Snelle bevoorrading van Nederlandse gevechtseenheden werd bemoeilijkt door diverse factoren. Waren veel van de wegen in het bergachtig landschap al niet best, hevige regenval, hinderlagen, hindernissen en opgeblazen bruggen maakten het soms vrijwel onmogelijk bepaalde troepen tijdig te bevoorraden. Om aan de hoogste nood tegemoet te komen vonden dan onder meer droppings plaats vanuit de lucht. Open terreinen voor het afwerpen waren daarbij onmisbaar.

Deze serie toont zo'n dropping. De eerste foto maakt eigenlijk al direct duidelijk waar het om gaat en toont tegelijkertijd het meest dynamisch. Een zichtbaar laag overvliegende Dakota waarachter parachutes met voorraden zich ontplooiën. Het zijn duidelijk geen parachutisten. De omgeving is echter tamelijk anoniem: een soort van koepel op een gebouw, meer valt er niet van te

maken. De tweede en derde foto zouden op zichzelf niet echt het verhaal van de bevoorrading vanuit de lucht illustreren. Beide foto's tonen hetzelfde opvallende gebouw met wat parachutes, maar of hier van bevoorrading sprake is of van een landing van parachutisten is niet echt duidelijk. Een oplettend oog kan onderscheiden dat het bevoorradingsparachutes betreft, die van minder lijnen zijn voorzien. De vierde foto maakt misschien nog wel het meest

inzichtelijk dat het bevoorrading betreft, gedropt aan parachutes, bestemd voor Nederlandse militairen.

Foto twee en drie bieden echter de kans, in tegenstelling tot opnames een en vier, de locatie te duiden. Dit vanwege het opmerkelijke gebouw dat erop afgebeeld staat. Het eerder genoemde boek *Pioniers over zee* biedt ook nu uitkomst. Op pagina 217 staat een keurige foto van hetzelfde gebouw. Het

onderschrift maakt duidelijk dat dit in Tasikmalaja staat. Enig aanvullend onderzoek maakt duidelijk dat het de plaatselijke moskee betreft, gelegen aan de aloen-aloen van Tasikmalaja. In iedere plaats bevond zich wel een aloen-aloen, een ruim vierkant grasplein waaraan onder meer de woningen van lokale regenten en hoofden stonden. Een ideaal en voor de hand liggend terrein voor een dropping als deze. Zeer waarschijnlijk betreft het een bevoorrading van 3-2RI (3^e Bataljon 2^e Regiment Infanterie) in augustus 1947, kort na de verovering van Tasikmalaja. Al bij hun opmars waren deze militairen afhankelijk van bevoorrading uit de lucht, als gevolg van de vele versperringen en vernielingen onderweg. Intrigerend is de overeenkomst in vorm van de (tijdelijk) ontplooidde koepels van Nederlandse Irvin parachutes versus de ('eeuwige') koepels van deze Indonesische moskee.

Noten

- 1 Voor diverse professionele camera's zijn al geruime tijd diverse GPS-apparaatjes (Global Positioning System) verkrijgbaar. Inmiddels zijn ook de eerste (semi-) compactcamera's met ingebouwde GPS op de markt. Daarmee kunnen locatiegegevens als breedtegraad, lengtegraad, hoogte en tijd automatisch opgeslagen worden in de beeldgegevens (met een nauwkeurigheid van 2 tot 10 meter). Een van de camera's legt daarbij zelfs de kijkrichting vast, dankzij een ingebouwd digitaal kompas.
- 2 Een extra meerwaarde wordt toegekend aan oorspronkelijke afdrucken door de fotograaf zelf. Zeker in het geval van zwart-wit opnamen kan het karakter van een foto mede worden bepaald door een bepaalde wijze van afdrucken.
- 3 Papierdrager is aan beide zijden bekleed met een polyethyleenlaag (vanaf 1976).
- 4 Van deze foto was al bekend dat de persoon rechts F.J. Drost is. Een foto uit dezelfde reeks, in hetzelfde opmerkelijke smalle formaat, werd elders in de collectie aangetroffen. De foto met inv. nr. 00162951 toont van dichtbij de gezichten van de twee heren. Op de achterzijde van deze afdruk staat geschreven (in hetzelfde handschrift als achter op de besproken foto): 'Jan '47 Batavia. Met de Lt.Kol. Kroese ons "wagenpark" becritisierend.' Op zijn rechter schouder draagt Drost duidelijk herkenbaar een rangonderscheidingsteken van 1^e luitenant.
- 5 Het zilver van foto's met een zogenaamd zilverbeeld migreert hierbij naar het oppervlak van de foto's en oxideert daar aan de lucht tot (soms losliggend) zilveroxide. De zilveroxide wordt dan zichtbaar in de vorm van een metaalglans.
- 6 Dit is te bekijken via www.nederlandsfotomuseum.nl (zoeken op Balong Bendo).
- 7 Toentertijd bekend als de Zuidersingelstraat, met langs de kloof het Tellingspark (tegenwoordig Panoramapark geheten).
- 8 Oerle, van, H.A., *Pioniers overzee, de geschiedenis van het Bataljon Genietroepen van de eerste divisie "7 December" ("C" Divisie), 1945-1950*, p. 141.
- 9 Het boek *Mijn Ruiters. Ervaringen als commandant van het 4^e Eskadron Pantserwagens, Huzaren van Boreel, tijdens de politionele acties (1947-1949) in toenmalig Nederland-Indië* door M.W.C. de Jonge vermeldt een samenstelling van Detachement Neptunus zonder KNIL inf. V. Het boek *Het ANDJING NICA Bataljon (KNIL) in Nederlands-Indië (1945-1950)* door S.A. Lapré vermeldt op p. 50 over het 5e bataljon KNIL in het 4e kwartaal van 1947: Met een

landingsparty bezetten we Pangandaran [...] We marcheerden tot Kalipoetjang en Sidamoeli. Uiteindelijk werd Parigi ingenomen [meest westelijk gelegen kampong langs dit geïsoleerde strand].

- 10 De APRA (Angkatan Perang Ratu Adil - 'het legioen van de rechtvaardige vorst'), een regionaal 'leger' onder leiding van R.P.P. Westerling, ondernam in de nacht van 22 op 23 januari 1950 een staatsgreep tegen de Indonesische Republiek. De APRA, bijna 350 man sterk, bestond feitelijk voor het merendeel uit voor de gelegenheid gedeserteerde KNIL-militairen. Ze trokken Bandoeng binnen via de Grote Postweg, de Bragaweg en de Oude Hospitaalweg, onderweg iedere TNI tegenstand uitschakelend, om uiteindelijk het hoofdkwartier van de Siliwangi divisie succesvol te veroveren. Westerling zelf was hier overigens niet bij, die was met grotere plannen op weg gegaan naar Djakarta. Beide acties liepen op niets uit.
- 11 Moor, de, J.A., *Westerling's Oorlog, Indonesië 1945-1950* (Amsterdam 1999), p. 469
- 12 In Nederlands-Indië reed het verkeer aan de linkerkant van de weg.

Engelse Gardes en Russisch Grenadier

*Alexander Mikaberidze en
Mark van Hattem*

De veldtocht van 1799 in Noord-Holland

De Russen, het landschap en
de overblijfselen

*De Brits-Russische expeditie naar Holland in 1799
vanuit Russisch perspectief*

Alexander Mikaberidze doceert Europese geschiedenis aan de Louisiana State University in Shreveport. Hij is auteur van ondermeer het spraakmakende 'The battle of Borodino. Napoleon against Kutuzov' (Londen, 2007). Binnenkort verschijnt van zijn hand een studie over de overtocht van de Berenzina vanuit Russisch perspectief.

1799: brokstukken van overlevering

Mark van Hattem is conservator textilia van het Legermuseum. Hij was ondermeer medeverantwoordelijk voor de museumcatalogus *Voor Napoleon. Hollanders in oorlogstijd 1792-1815* (Bussum 2005).

Alb. 1 J.A. Langendijk, Britse gardist en Russische grenadier, door hem gezien in Alkmaar op 3 oktober 1799, 1800 (inv. nr. 00013207)

Inleiding

Daar stond ik dan. Voor een gesloten hek, kijkend naar een groot monument voorzien van een orthodox kruis. De hele dag was het donker en winderig herfstweer geweest. Op dit moment braken echter enkele zonnestrallen door. Ze droegen sterk bij aan de sacrale sfeer. Onder het monument, het zogenaamde Russenmonument in Bergen, Noord-Holland, bevindt zich volgens de overlevering een groot massagraf van Russische soldaten die op 19 september 1799 omkwamen tijdens de slag bij Bergen.

De deelname van een Russisch legerkorps aan de Britse invasie in Noord-Holland van 1799 is een opmerkelijk historisch feit. In de Nederlandse geschiedschrijving heeft de veldtocht van 1799 op aandacht mogen rekenen. Zowel in de Franse tijd als in onze moderne tijd, vooral rond 1999, verschenen de nodige studies naar de gebeurtenissen in Noord-Holland. Altijd waren dit publicaties vanuit Frans of Nederlands perspectief. Maar buiten Nederland? In Rusland? Een relaas van de veldtocht vanuit Russisch perspectief? Een bezoek aan de Russische militaire collecties in Sint Petersburg had mij geleerd dat er nauwelijks nog direct aan de veldtocht te relateren artefacten in Rusland waren overgebleven – ook is mij niets bekend over een monument in Rusland zelf.

Om die redenen besloot ik de Amerikaanse historicus Alexander Mikaberidze te vragen om een bijdrage te schrijven over de veldtocht vanuit het Russische gezichtspunt. Mikaberidze is een wetenschapper die de laatste jaren baanbrekend werk heeft verricht met studies naar Russische bronnen uit de napoleontische oorlogen, ondermeer in zijn boek over de slag bij Borodino. Zijn Georgische achtergrond stelt hem in staat Russische bronnen ook daadwerkelijk te vinden, te lezen en te interpreteren.

In vervolg op zijn bijdrage heb ik een speurtocht gemaakt naar de menselijke kant van de veldtocht en de overblijfselen daarvan. Welke sporen in de vorm van objecten en documenten waren er nog te vinden? Welke verhalen vertellen die ons? Wat zijn de sporen die we nog terug kunnen vinden in het landschap waar in 1799 het front tussen de strijdende partijen liep? Een sluitend geheel leverde mijn naspeuringen niet op. Wel werd het gaandeweg duidelijk, dat er nog veel meer over de veldtocht van 1799 te vertellen is dan tot nu toe is gedaan. Daarmee wil ik de bestaande literatuur niet te kort doen: veel meer wil ik verder onderzoek en nieuwsgierigheid stimuleren en de veldtocht in ons collectieve geheugen helpen vasthouden. Want '1799' is, zoals de Engelsen zouden zeggen, "the stuff legends are made off".

De Brits-Russische expeditie naar Noord-Holland in 1799 vanuit Russisch perspectief

(Alexander Mikaberidze)

Aan het eind van het jaar 1798 sloten Groot-Brittannië, Rusland en Oostenrijk, bijgestaan door Napels en het Ottomaanse Rijk, een bondgenootschap tegen het Revolutionaire Frankrijk. Zij werden daartoe gedreven door de agressieve

buitenlandse politiek van de Franse Republiek. In het begin van 1799 voelde Groot-Brittannië zich echter bezorgd over de sterke positie die Oostenrijk op het vasteland van het Europese continent in begon te nemen. Om die reden probeerde Londen andere bondgenoten over te halen landstrijdkrachten in de strijd te brengen om zo de Habsburgse bijdrage in balans te brengen. Britse pogingen om de Pruisen over te halen aan de anti-Franse coalitie deel te nemen faalden en Londen probeerde de Oostenrijkse invloed in te dammen door de Russen een grotere rol toe te spelen. Terwijl de Russen een omvangrijke strijdmacht op de been brachten voor de geallieerde troepenmacht in Italië, benaderden de Britten de Russen ook voor een gezamenlijke expeditie in Holland. De doelen van die expeditie waren ondermeer het uitschakelen van de Bataafse vloot, het steunen van een orangistische opstand tegen de Bataafse Republiek en, zodra de Lage Landen in geallieerde handen waren, het bedreigen van Frankrijk zelf.¹ In mei 1799 vroeg Groot-Brittannië keizer Paul I van Rusland (1754-1801) om de expeditie naar Holland te ondersteunen met tussen de 40 en 45.000 manschappen, maar Paul wilde een dergelijke omvangrijke legermacht niet naar Holland sturen. Op hetzelfde moment was de Russische hoofdmacht, onder commando van de beroemde veldmaarschalk Alexander Suvorov (1729-1800), al in Italië met de Fransen in strijd verwickeld. Na twee maanden van onderhandelingen kwamen Groot-Brittannië en Rusland uiteindelijk tot overeenstemming in een conventie op 22 juni 1799. Paul stemde in met het ter beschikking stellen van een strijdmacht van 17.593 man (zeventien bataljons infanterie, twee compagnieën artillerie, een compagnie pioniers en een eskadron huzaren) waarvoor Groot-Brittannië een subsidie in het vooruitzicht stelde van £88.000 (£44.000 zodra de Russische strijdmacht gereed was, en £44.000 drie maanden later) en een bedrag van £44.000 subsidie per maand zolang de strijdmacht te velde was. Groot-Brittannië zou ook troepen ter beschikking stellen en de meeste transport- en escorteschepen ter beschikking stellen om het Russische legerkorps naar Holland te brengen en te bevoorraden.² Rusland was niet tevreden met de hoogte van de Britse subsidie en Paul benadrukte de 'nobeles en hogere geest' die hem in deze onderneming bezielde.

Vorbereidingen en generaal

De voorbereidingen voor de expeditie, die onder commando stond van generaal Ivan Hermann von Fersen (1741-1801), namen bijna twee maanden in beslag. De Russen lieten de Britten weten dat *all the Russian troops being now upon the frontiers of Prussia...it would be difficult to furnish the necessary body of men ready for embarkation before the month of August.*³ Keizer Paul van Rusland betrachtte geheimhouding rond de expeditie en hield persoonlijk toezicht op de voorbereidingen. Zijn bemoeienis leidde echter tot de nodige verwarring. De verzamelaarsplaats werd drie keer gewijzigd en op de dag van vertrek belandden sommige eenheden op de verkeerde schepen. Na pas acht dagen onderweg te zijn, klaagde bevelhebber Hermann al dat hij nog steeds in het ongewisse

Afb. 2 Zilverkleurige penning van koper ter ere van en met het portret van de Russische veldmaarschalk Alex Wassiliwitsch Suwurov, 1799 (inv. nr. 071727)

176

verkeerde over de hoeveelheid en plaatsing van de voorraden voor zijn troepen terwijl een van zijn divisies slechts over anderhalve maand proviand beschikte. De soldaten droegen zulke aftandse uniformen dat het *beschamend was dat zij door vreemdelingen gezien zouden worden*.

Er was in de Brits-Russische expeditiemacht een gebrek aan goede generaals. Het opperbevel was in handen van prins Frederick, hertog van York (1763-1827). York had zichzelf nauwelijks militair onderscheiden en zijn benoeming was een politieke keuze terwijl de Russische bevelhebber, luitenant-generaal Ivan Hermann von Fersen weliswaar een degelijke, maar ook een weinig vindingrijke commandant was. De hertog van York beschreef hem als *a willing, well-disposed, and, in some degree, well-informed man [who however] kept up no discipline; he was likewise very anxious to make himself a name in Russia, and to be as much beloved by the soldiers as Suwarrow is said to be; and, certainly, I am convinced that the affection and the confidence that the officers and the soldiers had in him was one of the principal causes of their retreating upon his being taken*.³

Ivan Ivanovich Hermann von Fersen, geboren in 1741 als telg van een adellijke Saksische familie en opgevoed aan Duitse universiteiten, had tot aan 1799 een succesvolle carrière doorgemaakt. Hij nam dienst in het Russische leger op 29 januari 1770 bij het korps van de genie. Tijdens de Russisch-Turkse oorlog van 1769-1774 nam Hermann deel aan de veldslagen bij de Larga en Kagul rivieren en raakte gewond tijdens een verkenning langs de Donau. In 1772 werd hij senior kwartiermeester en diende in Polen en het Baltische gebied. In 1774 was Hermann betrokken bij het onderdrukken van de boerenopstand van Emelyan Pugachev en onderscheidde zich in de voorhoede van de troepen van prins Golitsyn. Er volgde promotie en een aantal opdrachten om omstreden grensgebieden in de Kaukasus in kaart te brengen. In 1782 werd hij kolonel en gedurende de Russisch-Turkse oorlog van 1787-1791 nam hij deel aan gevechten

Afb. 3 Mijterplaat bestemd voor mitra-muts van een Russische grenadier, 1799 (inv. nr. 059280)

177

tegen guerrilla's in de Kaukasus en het Turkse leger. Door getoonde dapperheid werd hij in 1790 bevorderd tot majoor-generaal en stopte in deze rang een Turks invasieleger in de Kuban-vallei. In 1794 diende Hermann in Polen waar hij een legerkorps commandeerde. Vier jaar later volgde zijn bevordering tot majoor-generaal en werd hij bovendien kwartiermeester-generaal van het gehele Russische leger. In het voorjaar van 1799 overwoog keizer Paul hem als adviseur van de Russische commandanten te velde – inclusief Suworov – te gebruiken, maar besloot later hem het bevel te geven over de Russische troepen die bestemd waren voor de expeditie in Holland.

De tweede man in het Russische legerkorps was Ivan Nikolayevich (Magnus Gustav) Essen (Essen I) (1758-1813). Essen was afkomstig uit een adellijke familie uit Peddes, Estland. Hij nam dienst in 1772 en werd actief luitenant in 1775. Ook Essen diende in Polen van 1783-1785, waar hij zwaar gewond raakte in de gevechten bij Byala. Na zijn herstel en bevordering vocht hij in de Russisch-Zweedse oorlog van 1788-1790 om enkele jaren daarna opnieuw in Polen ingezet te worden. In de Poolse oorlog werd hij kolonel, 1794, en hij vocht in diverse veldslagen. In 1797 volgde zijn bevordering tot majoor-generaal. In 1799 voerde hij het commando over de 1^e Russische divisie en, na de gevangenneming van Hermann, nam hij het bevel over het gehele Russische korps op zich.⁴

Afb. 4 L. van Gisteren, naar J.A. Langendijk, de verovering van het vaandel van het regiment Benckendorff op de Russen, 1956, origineel 1800. De koffiekleurige banen duiden de vlag als zijnde van het betreffende regiment (inv. nr. 00141492)

Afb. 5 Blauwe rokjas van grove wol van een Bataafse militair, mogelijk een grenadier van de 5^e Halve Brigade, 1795-1806 (inv. nr. 050803)

Het verloop van de veldtocht

De eerste geallieerde troepen landden eind augustus 1799 in Holland en, ondanks vroege successen, liepen zij al snel tegen grote problemen aan. De geallieerden sloegen de initiële Frans-Bataafse aanvallen af maar waren zelf niet in staat veel vooruitgang te boeken. Het eerste Russische contingent arriveerde op 3 september, gevolgd door een groter detachement en enkele Britse versterkingen op 13 september.⁷ Op 18 september had men daarom een redelijke concentratie van troepen bereikt. De campagne liep letterlijk en figuurlijk al snel in de modder vast door slecht weer, gebrek aan voorraden en slechte levensomstandigheden. De soldaten waren blootgesteld aan de elementen en al vanaf het begin waren er sterfgevallen als gevolg van ziekte en honger. Op 19 september vielen de geallieerden de Frans-Bataafse troepen bij Bergen aan, maar ze leden een gevoelig verlies. Alleen de Russische verliezen al bedroegen 1792 doden en 1276 gewonden, terwijl de opperbevelhebber generaal Hermann gevangen werd genomen.⁸

De nieuwe Russische commandant, luitenant-generaal Essen, erfde een gedemoraliseerd legerkorps dat dagelijks verder uiteenviel. Hij rapporteerde al snel over wijdverbreide desertie, plundering en algemene wanorde binnen zijn korps.⁹ Hoewel de geallieerden enkele kleine successen boekten in het begin van oktober, leek een definitieve doorbraak nog ver weg. De relaties tussen het Britse en Russische opperbevel werden bovendien steeds slechter. De hertog van York had Russische bevelhebbers geschoffeerd door zijn afkeer van hen overduidelijk te tonen en hen tijdens het diner belachelijk te maken. Graaf W.G. Bentinck-Rhoon merkte op dat *The duke of York believes that since [the Russians] receive English pay, he can order to treat them as the English and hold them the same discipline as the remainder of the English army and to punish*

Afb. 6 Russische herdenkingspenning, uitgereikt door keizerin Catharina de Grote op de Russisch-Turkse vrede van 1791 (particuliere collectie)

Afb. 7 Het Russenmonument in Bergen, 2009
(Foto Mark van Hattem)

them...¹⁰ De relaties verslechterden verder na de nederlaag bij Bergen toen de Russen de Britten verweten dat zij er niet in waren geslaagd hen voldoende te steunen, waarop de Britten antwoordden dat de Russen hun aanval veel te vroeg begonnen waren. De hertog van York schreef aan Henry Dundas, de Britse minister van Oorlog, dat *it is owing to [Russian] conduct that we were obliged to give up the advantages which we had gained*, maar de hertog vergat erbij te vermelden dat de door de Russische troepen behaalde voordelen vrijwel tot stand waren gekomen zonder hulp van de Britse troepen. Desondanks merkte de hertog in dezelfde brief wel op dat *I do the Russians full justice for bravery; nothing could behave better than the three Russian battalions in the storm of Warmenhausen [Warmenhuizen, MvH] and during the time they were attached to [the British] column, but their discipline is terrible*.¹¹ Essen zelf klaagde over de gedemoraliseerde Russische officieren, waarvan sommigen de slagvelden waren ontvlucht en onder arrest waren geplaatst. Keizer Paul was razend over deze berichten en gaf orders al deze officieren "uit de dienst te ontslaan, hen de rang en hun adelspatent te ontnemen en hun zwaarden boven hun hoofden te breken." Maar Essen legde de schuld voor de verloren gevechten zonder omhaal op de Britse schouders. *Wij konden onmogelijk een offensief volhouden tegen een overmachtige vijand die al zijn strijdkrachten tegen ons ontplooidde, die met de rechtervleugel van onze bondgenoot omging, een bondgenoot die tegelijk met ons had zullen handelen, maar die door een mij onbekende oorzaak twee uur te laat kwam en op die manier ons een overwinning ontnam die we al hadden behaald*.¹²

Op 24 september arriveerde een derde Russisch contingent in Holland maar het